نىزامىدىن توختى

[illegible] قەدىمكى ئىزلار

كىرىش سۆز

خوتەن ناھايىتى مۇقەددەم قەدىمىي ماكان. مىلادىيەدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى خوتەندىكى ئەجدادلارنىڭ خۇاڭخې دەريا ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر بىلەن قاشتېشى سودا ئالاقىسىدە بولغانلىقىنى خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئىسپاتلايدۇ. قاشتېشى، يىپەك، گىلەمدىن ئىبارەت ئۈچ گۆھەرنى ئاساس قىلغان قول ھۈنەر - سەنئەت ئىجادىيىتى، ناھايىتى قەدىمدىلا خوتەننى دۇنياغا تونۇتقان بولۇپ، بۇ ھەقتە ھەرقايسى ئەللەردە ساقلانغان تارىخىي خاتىرىلەردىكى مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنى، زامانىمىزدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئىسپاتلىماقتا.

تارىخىي خاتىرىلەردە قەدىمكى خوتەن دىيارىنىڭ «ئەدەن» (گۆھەر زېمىن) دەپ ئاتىلىشىمۇ[1]، ئەقىل - پاراسەتلىك ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىباھا گۆھەرلەرنى ياراتقانلىقىدىن بولسا كېرەك.

دۇنيا ئېتىراپ قىلغان نادىر ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ ئەڭ بېشىدىكى نەسرىي مۇقەددىمە (5 - بەت) سىدە:

«. . . . بۇ بەك ئەزىز كىتابدۇر. (ئۇ) چىن ھېكمەتلىرىنىڭ ھېكمەتلىرى بىلەن بېزەلگەن، ماچىن ئالىملىرىنىڭ شېئىرلىرى بىلەن ياسانغاندۇركى، بۇ كىتابنى ئوقۇغان ۋە بۇ بېيىتلارنى (ياشقىلارغا) بىلدۈرگەن (كىشى بۇ) كىتابنىمۇ

---

① [illegible] رىشاۋ: «ئۇيغۇرلار تارىخى» 1987 - يىل نەشرى، 1 - قىسىم، 665 - بەت

ئەزىزراقدۇر . چىن – ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى بىر قارارغا كەلدىلەركى ، مەشرىق ۋىلايىتىدە ، پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان يەرلەردە ، بۇغراخان تىلىدا تۈركىي سۆز بىلەن (ھېچكىم) بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى ھەرگىز يازغىنى يوق . . . » قاتارلىق بايانلار بار .

يۇقىرىقى باياندىكى « ماچىن ئالىملىرى » ، « ماچىن ھېكىملىرى » قەدىمكى خوتەندىكى ئەجدادلىرىمىز ، ئەلۋەتتە . شۇنىڭ ئۈچۈن ، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ياشاپ ئۆتكەن تارىخىي ئىزلىرى ، قالدۇرۇپ كەتكەن تەۋەررۈكلىرى بىلەن تونۇشۇش كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ئىش .

ۋىلايىتىمىز خوتەندە ، ھازىرغىچە بايقىلىپ كەنگە ئېلىنغان تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئىزلىرى 135 بولۇپ ، بۇنىڭدىن مەملىكەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى بىر ، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىۋاتقىنى 10 ، ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىۋاتقىنى 24 . ئارخىپى تۇرغۇزۇلۇپ مەخسۇس قوغداش خادىملىرى قويۇلۇپ مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتقىنى 41 . قالغان 94 ئورۇننىمۇ مۇھاپىزەت تەدبىرلىرى ئىچىدە ئاسرالماقتا .

خوتەن رايونىدىكى 7 ناھىيە بىر شەھەر دائىرىسىگە جايلاشقان تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئىزلىرى :

نىيە ناھىيىسىنىڭ ئەندىر دەرياسى ۋادىسى ، كېرىيە ناھىيىسىنىڭ دەريا بويى رايونى ، چىرا ناھىيىسىنىڭ دامىكۆنىڭ شىمالى ۋە چاقار تاغلىق رايونى ، لوپ ناھىيىسىنىڭ شىمالىي قۇملۇقى ۋە سامپۇلا – ناۋا رايونى ، خوتەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىي قۇملۇقى ۋە جەنۇبىي تاغلىق رايونلىرى ، قاراقاش ناھىيىسىنىڭ شىمالىي قۇملۇق بىلەن قاراقاش ، گۇما ئارىلىقىدىكى يەيالما چۆللۈكى ، گۇما ناھىيىسىنىڭ سانجۇ ، كەڭقىر ، قوشتاغ تاغلىق رايونلىرى بىلەن شەرقىي شىمالىي قۇملۇق رايونى قاتار-

لىق جايلارغا نىسبەتەن مەركەزلىك جايلاشقان. ئۇلار ئاساسەن:
قەدىمكى شەھەر خارابىسى، قەدىمكى ئاھالىلەر ئولتۇراق رايون-
لىرى، قەدىمكى قورغان، قەدىمكى قەلئە - سېپىللار، ھەربىي
قاراۋۇلخانا، قەدىمكى قەبرىستانلىق، قەدىمكى بۇددا دىنى ئىبا-
دەتخانا خارابىسى، ئىپتىدائىي قىيا تاش سۈرەت (ياكى يېزىق)
لىرى، قەدىمكى غار - ئۆڭكۈرلەر، قەدىمكى كان ئىزلىرى،
قەدىمكى ئىسلام بىناكارلىق ئىمارەتلىرى، ئۆسۈۋاتقىنىغا 100
يىلدىن مىڭ يىلغىچە بولغان توغراق، چىنار، ياڭاق، ئەنجۈر،
ئۈزۈم تېلى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

خوتەن رايونىدا قوغداپ مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتقان مەدەنىيەت
يادىكارلىق خارابە - ئىزلارنىڭ كۆپ قىسمى خوتەن رايونىنىڭ
شىمالىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىدە، بىر قىسمى كۇئېنلۇن
تاغ باغرى ۋە تاغ ئېتەكلىرى ئىچىدە، ئاز قىسمى بۈگۈنكى
بوستانلىق ۋە بوستانلىقنىڭ چەت ياقىلىرىغا جايلاشقان. تۆۋەندە
خوتەن رايونىدىكى قەدىمكى تارىخىي ئىزلاردىن دەسلەپكى قەدەم-
دە ئەھۋالى بىر قەدەر ئايان بولغانلىرىدىن بىرنەچچىسى تونۇشتۇ-
رۇلۇش بىلەن بىرگە، ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك قىسمەن ماقالىلەر-
نىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە قىستۇردۇق، مۇنىڭدىن كېيىنكى ئارخېئولو-
گىيىلىك تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرلىشى-
شى، تارىخ، ئارخېئولوگىيە ئىلمىگە ئۆزىنى بېغىشلىغان پېشقە-
دەم ئۇستازلار ۋە كەسىپداشلارنىڭ تىرىشچانلىقىدا مۇكەممەللە-
شىدىغانلىقى ئېنىق.

قەدىمكى ئۇدۇن پايتەختى يوتقان قەدىمكى شەھەر خارابىسى

ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى — يوتقان قەدىمكى شەھەر خارابىسى خوتەن شەھىرىگە 10 كىلومېتىر كېلىدىغان باغچە بازىرىنىڭ ئەللامە كەنتىدە بولۇپ، هازىرقى هالىتى غەربتىن شەرققە بىر كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 600 مېتىر ئەتراپىدىكى چوڭقۇر ياردالڭ سازلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خارابە ئورنى ئۆز ئەتراپىدىكى ئەسلى يەر يۈزىدىن 4 ـ 5 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا بولغانلىقى ئۈچۈن، سۇ سىزىپ تۇرىدىغان، شال تېرىشقا لايىق سازلىققا ئايلىنىپ قالغان.

خارابىنىڭ ئىچىدىن ئاققان جاپلاردا ھېلىھەم ساپال پارچىلىرى، سۆڭەك، قاشتېشى، مېتال بۇيۇم پارچىلىرى، ئاشكارىلىنىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ، ساپالدىن ياسالغان ئادەم، ئات، تۆگە، مايمۇن، ئىت، قوي، قوش، قاتارلىقلارنىڭ ھەيكەللىرى بىلەن ھەر خىل ساپال بۇيۇم پارچىلىرى كۆپلەپ ئۇچرايدۇ. بۇ خىل بۇيۇملار ئاساسەن قەدىمكى ئۇدۇندا بۇددا دىنى ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلگە تەئەللۇق بولۇپ، بۇيۇملارنىڭ ياسىلىشى سىپتا ۋە كۆركەم. تېپىلغان ساپال بۇيۇملار ئىچىدە، قەدىمكى خوتەن ئادىمىنىڭ باش يۈزى ھەيكىلى بىلەن رەباب قاتارلىق ھەر خىل سازلارنى چېلىۋاتقان سازچىلار سۈرىتى، كۆپتۈرمە قىلىپ چۈشۈرۈلگەن ساپال بۇيۇم پارچىلىرى قاتارلىقلار قەدىمكى خوتەن ئاھالىلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدۇ.

1958 ـ يىلى بۇ خارابىنىڭ شەرقىدىكى بىر بۇلاقنىڭ ئالتۇندا ياسالغان بىر دانە كىچىك ئۆردەك ھەيكىلى تېپىلغان بولۇپ، ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا.

تارىخىي مەنبەلەر ۋە يوتقان قەدىمىي شەھەر خارابىسىدىن ئۈچرىتىلغان قىممەتلىك تەۋەررۈك بويۇملاردىن باشقا دۆلىتىمىزدىكى بىر قاتار خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندىمۇ، قەدىمكى ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ پايتەختىنى بۈگۈنكى يوتقان قەدىمىي شەھەر خارابىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. «جۇنامە. يات ئەللەر تەزكىرىسى» دە: «ئۇدۇن شەھىرىنىڭ شەرقىگە 20 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا چوڭ دەريا بولۇپ، شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ. ئۇنىڭ نامى شاخ دەرياسى (树枝河)، يەنى سېرىق دەريادۇر. شەھەرنىڭ غەربىگە 15 چاقىرىم كېلىدىغان جايدىمۇ چوڭ ئېقىن بولۇپ، ئۇ «دەريا» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇمۇ شاخ دەرياسىغا ئوخشاش شىمالغا قاراپ ئېقىپ جى شۇ (计戍) دەرياسىغا قوشۇلىدۇ...» ① دېيىلگەن. ناھايىتى ئېنىقكى، ھازىر ھەم يوتقان قەدىمكى شەھەر خارابىسىنىڭ شەرقىگە 10 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا يۇرۇڭقاش دەرياسى، غەربىگە 7 كىلومېتىرچە كېلىدىغان ئورۇندا قاراقاش دەرياسى بولۇپ، تارىخىي خاتىرىدە كۆرسىتىلگەن ئورۇن، تەرەپ، ئارىلىق قاتارلىقلار ھازىرقى ئەھۋالغا تامامەن ماس كېلىدۇ. يەنە كېلىپ تارىخىي خاتىرىدە ئۇدۇن شەھىرىنىڭ غەربىدىكى دەريانى «كېمىن» دەپ ئاتىشى ھازىرقى قاراقاش دەرياسىنىڭ يۇرۇڭقاش دەرياسىغا نىسبەتەن خېلىلا كىچىك، سۇ مىقدارىنىڭمۇ ئاز ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ. ھازىرمۇ بۇ ئىككى دەريا شىمالغا قاراپ ئېقىپ، خوتەن شەھىرىنىڭ شىمالىدىن 130 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى «قوشلاش» دېگەن جايدا قوشۇلۇپ، خوتەن دەرياسىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئاخىرى تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. «جۇنامە. يات ئەللەر تەزكىرىسى» دە

AltunOq

ئېيتىلغان، «جى شۇ» دەرياسى ھازىرقى تارىم دەرياسى ئىكەنلى-
كىدە شەك يوق.

قەدىمكى ئۇدۇن خەلقى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1
ئەسىرنىڭ خېلىلا ئالدىدا بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغان بولۇپ،
بۇددا دىنى ئۇدۇن دۆلىتىدە تازا روناق تاپقان، ئۇدۇن بۇددا
دىنىنىڭ غەربىي رايوندىكى ئاستانىسىگە ئايلانغان. شۇنداقلا دۆ-
لىتىمىز جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى، چاۋشيەن،
ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگىمۇ بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىدا ئۇ-
دۇن، كۇسەن (كۇچا) بۇددىستلىرى مۇھىم رول ئوينىغان.

تەخمىنەن مىلادىيە 970 ـ يىللىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
ماۋەرەئۇننەھىر، قەشقەر ئىسلام ئېھتىش قوشۇنلىرى (قاراخانىي-
لار ياكى خاقانىيە قوشۇنلىرى) بىلەن بۇددىست ئۇدۇن خانلىقى
قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا خوتەننى بويسۇندۇرۇش ۋە ئىسلام دى-
نىنى قوبۇل قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئۇرۇش 20 يىلدىن
ئارتۇق داۋاملاشقان. بۇ ئارىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش ۋە
يىمىرىلىشلار بولغان. بۇ ئۇرۇشتا ھەر ئىككى تەرەپ زور بەدەل-
لەرنى تۆلىگەن. ئەڭ ئاخىرىدا ئۇدۇن پايتەختىنى ئېلىش ئۇ-
چۇن بولغان بىر قېتىملىق ھەل قىلغۇچ جەڭدە ئۇدۇن خانلىقى
تەرەپتىن 560 كىشى، ئىسلام قوشۇنى تەرەپتىن 220 كىشى
ناپۇت بولغان، ئاخىر ئۇدۇن خانى خالخال ماچىن ئىلاجسىز
قالغان ئەھۋال ئاستىدا ئىسلام قوشۇنىغا تەسلىم بولۇپ، ئىسلام
دىنىنى قوبۇل قىلغان②. گەرچە ھەربىي مۇۋەپپەقلىك ئىگىلەپ
تۇرغان چوقتى رەشت، نوكتى رەشتلەر باشچىلىقىدا زور بىر
تۈركۈم ھەربىي كۈچ كىچىسى يوشۇرۇن قېچىپ چىقىپ، بىر
مەزگىل باشقا جايلاردا كەسكىن ئېلىشقان بولسىمۇ، ئاخىر
ئۈزۈل ـ كېسىل مەغلۇپ بولغان.

ئۇدۇن پايتەختىنى ئىسلام قوشۇنلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكەن كۈ-
نى چوقتى رەشت، نوكتى رەشت باشچىلىقىدا قېچىپ كەتكەنلەر-

تۇران شاھى ئەپراسىياپنىڭ سىياۋۇشقا ئەۋەتكەن نامىسى — «بۇتۇپەدۇركىم، يەنى شاھ تۇران خاقانى چىن دىن سىياۋۇش قاسوز بۇ كىم، سىزلەر كۆزگىلى بارادۇرسىز. بۇ نامە تەگكەن ھامان مېھماندارلىق ئەسبابىنى مۇھەييا قىلىپ، سىزلەرنىڭ ئالدىسىزغا كەلگىن. سىزلەرنىڭ يامانلىقىمىز يوق. گۈزەل تۇز بەردۇق، ئاندىن قىز بەردۇق. ۋىلايەت خوتەننى جۇلدە قىلىپ، نەچچە مىڭ خىزمەتكار ۋە پالۋان ئىلتىپات ئەيلەپ، سىز ئوغلۇم ئەقىدە قىلىپ، بارچە پەرزەنتلىرىم قاتارىدا بىلدىم...» دېن مەلۇمكى، داستاندا تۇران زېمىنى «چىن»، تۇران شاھى «خاقانى چىن» دەپ ئاتالغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (جۇڭگو) نىڭ ئەينى زاماندىكى ھاكىمىيىتى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 475 — يىلدىن 221 — يىللىرىغا قەدەر داۋاملاشقان ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر سۇلالىلىرى بولسا كېرەك) «پەغپۇر چىن» دەپ ئاتالغان. داستاندا ئىرانلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكىگە ئورتاق تاقابىل تۇرۇش مەقسىتىدە خاقان چىن، پەغپۇرچىنلەرگە نامە — خەتلەر ئەۋەتكەنلىكى ئېنىق خاتىرىلەنگەن. ۋىلايەت خوتەن بولسا «ماچىن» دەپ ئاتالغان.

مەلۇمكى، شۇەنزاڭ قىرپانە بەگلىكى پادىشاھىدىن ئاڭلىغان ھېكايىسىدىكى پېرسىيە پادىشاھىنىڭ چۈشىدە ئايان بولغان «مەشرىق ئېلى چىن» — تۇران پايتەختى كىنكدەزنى كۆرسىتىدۇ. «شاھنامە» داستانىنىڭ 235 — بېتىدە خاتىرىلەنگەن ئىران شاھى كەيكاۋۇسنىڭ كۆرگەن چۈشى ۋە قۇرئەندازلارنىڭ بۇ چۈشكە بەرگەن تەبىرى شۇەنزاڭنىڭ قىرپانە بەگلىكى پادىشاھىدىن ئاڭلىغان ھېكايىدىكىسى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش، پەرقى شۇكى، تۇران شاھى ئەپراسىياپنىڭ قىزى — «مەشرىق ئېلى چىن مەلىكىسى» پىرىنكىش بانۇنى شاھ كەيكاۋۇس ئەمەس،

بەلكى شاھزادە سىياۋۇش (كەيكاۋۇسنىڭ ئوغلى) ئۆز نىكاھىغا ئالغان. ئىران شاھزادىسى سىياۋۇش ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سىياۋۇشتىن ھامىلىدار بولغان مەلىكە پەرىنكىش، مەلىكە جەرىرە بانۇ (تۇران ۋەزىرى پىران ۋىيسەنىڭ قىزى بولۇپ، بۇمۇ سىياۋۇشتىن ھامىلىدار ئىدى) لارنى تۇران شاھى ئەپراسىياپ ئۆلۈمگە بۇيرۇغاندا، ۋەزىر – ئەمىرلەر تىلىۋالغان. نەتىجىسىدە، پىران ۋىيسە پەرىنكىش بانۇنى بىر پادىچىغا تاپشۇرۇپ (كېيىن قايتۇرۇپ كەلگەن بولسا كېرەك) ئۆزىنىڭ قىزى جەرىرە بانۇ شەھىرى كىنىككە يېقىن بىر تاغ بار ئىدى. ئانى سىپىدكوھ ئاتار ئىدىلەر، ئاندا بىر قەلئە بار ئىدى، ئۇل قەلئە سىپىدكوھ ئۈستىدە ئىدى، 25 خىزمەتكار بىلەن ئاندا كەلتۈرۈپ قويدى» ⑦

دېمەك، ئىران شاھزادىسى سىياۋۇشتىن ھامىلىدار بولۇپ قالغان ئىككى نەپەر تۇران مەلىكىسى ساقلانغان (مەلىكىلەردىن تۇغۇلغان باللار ھەر ئىككى دۆلەتكە نىسبەتەن شاھ ۋارىسلىرى بولىدىغانلىقىدىن شۇ چاغدىكى ئادەتنى كۆزدە تۇتقاندىمۇ، مەلىكىلەر ئۆلتۈرۈلمىگەنىكەن. قاتتىق مۇداپىئە ئاستىدا ساقلاندىغان)، سىپىدكوھ تېغى ئۈستىدىكى قەلئە، شۈبھىسىزكى قىرپانە بەگلىكىدە كۆرگەن ۋە خاتىرىگە ئالغان قورغاننىڭ نەق ئۆزى بولۇپ، ئۇ بىرلا قورغاننى، يەنى بۈگۈنكى تاشقورغان ناھىيەسىدىكى قەدىمكى تاش شەھەر (كىنىكدەز شەھرى) گە يېقىن ئېگىز تاغ ئۈستىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان «مەلىكە قورغان» نى كۆرسىتىدۇ. بۇ نام مەزكۇر قورغانغا يەرلىك خەلق تەرىپىدىن ناھايىتى مۇۋاپىق قويۇلغان. چۈنكى ئۇنىڭدا قەدىمكى تۇران شاھ – ۋەزىرلىرىنىڭ مەلىكە قىزلىرى ساقلانغان. بۇ قەدىمكى تۇران پايتەختى كىنىكدەز شەھرىنىڭ بۈگۈنكى ئورنى – تاشقورغان

ئاھىيىسىدىكى قەدىمىي ئاق شەھەر خارابىسى ئىكەنلىكىنى تې-
خىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

ئىزاھلار:

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنال 1986 - يىل 5 - سان، 1 - ، 2 - بەتلەر.

② «بۇلاق» ژۇرنىلى 1982 - يىل 1 - سان، 288 - بەت.

③ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنال 1986- يىل 5 - سان، 6 - ، 7 - بەتلەر.

④ «شاھنامە» داستانى نەسرىي باسما نۇسخا 290 - بەت.

⑤ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1993 - يىل 2- سان، 49 - ، 51 - ، 52 - بەتلەر.

⑥ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1990 - يىل 4 - سان، 187 - ، 188- ، 189 - بەتلەر.

⑦ «شاھنامە» داستانى نەسرىي باسما نۇسخا، 234 - بەت.

خوتەننىڭ قەدىمكى تارىخىي ۋەقەلىكلىرىگە ئالاقىدار بولغان «سىياۋۇش ۋەلىيۇللا» مازىرى توغرىسىدا

خوتەننىڭ لوپ ناھىيە بەشتوغراق يېزىسى تەۋەسىدە «سىياۋۇش ۋەلىيۇللا مازىرى» ناملىق بىر قەبرىگاھ — زاراتگاھلىق بولۇپ، قەدىمكى زامان خوتەن تارىخىي ۋەقەلىكلىرىنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە، يەرلىك خەلق تەرىپىدىن تا ھازىرغىچە مۇھاپىزەت قىلىنىپ كەلمەكتە.

ھازىرقى دەۋرىمىزدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى يېزىلىپ زامانىمىزغىچە تولۇقى بىلەن يېتىپ كەلگەن نادىر ئەسەر «شاھنامە» دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، سىياۋۇش — ئەينى چاغدىكى ئىرانلار شاھەنشاھى كەيكاۋۇسنىڭ شاھزادىسى بولۇپ، «شاھنامە» داستانىدا خېلى كۆپ تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى خوتەن ۋەقەلىكلىرىدىكى خوتەنگە پادىشاھ بولغان ئالاھىدە شەخس.

«شاھنامە» ئۈستىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان تارىخچىلىرىمىزنىڭ، «شاھنامە» دە خاتىرىلەنگەن ئىرانلار بىلەن تۇرانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 529 - يىللاردىن 329 - يىللارغا قەدەر ئىككى يۈز يىل ئەتراپىدا داۋاملاشقانلىقىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئىسپاتلاپ ئۆتكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنىدۇق.

دېمەك، سىياۋۇشقا ئالاقىدار خوتەن تارىخىي ۋەقەلىكلىرىمۇ دەل شۇ ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ.

«شاھنامە» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدىكى

ئىران شاھىنشاھى كەيكاۋۇسنىڭ 101 نەپەر كېنىزىكى بولۇپ ، شەھۋانىي ئەيش - ئىشرەتكە تولىمۇ ئامراق ئىكەن . چوڭ خانىشى سۇدابە ناھايىتى ھىيلىگەر بولۇپ ، ياش ھەم چىرايلىق شاھزادە سىياۋۇشقا كۆزى چۈشكەن ، ئۇنىڭ بىلەن مەخپىي ئىشرەتتە بولۇپ شەھۋانىي نەپسىنى قاندۇرۇشنى تەلەپ قىلغان . شاھزادە سىياۋۇش ئۆز دادىسىغا سەممىي - سادىق بولغاچقا ، ئۇنىڭ (ئۆگەي ئانىسىنىڭ) تەلىپىنى رەت قىلغان .

ئۆز قىلمىشىنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئەنسىرىگەن سۇدابە ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىپ ، گۇۋاھ - ئىسپات ياساپ ، شاھزادە سىياۋۇشقا تۆھمەت چاپلاپ قارىلاپ ، شاھ قېشىغا كىرگەن .

شاھزادە سىياۋۇش ئۆزىنىڭ دادىسىغا سەممىي - سادىق ئىكەنلىكىنى ، سۇدابە دېگەندەك ناشايان ئىشلارنى ئەسلا قىلمىغانلىقىنى چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ ، شەھۋەتپەرەس كەيكاۋۇس ئىلاجسىز ئەھۋالدا ، شاھزادە سىياۋۇشنى تۇرانىيلارغا قارشى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنىڭ ئالدىنقى سېپىگە لەشكىرىي قوماندان قىلىپ ئەۋەتكەن .

ئەينى چاغدىكى تۇرانىيلار شاھى ئەپراسىيابنىڭ ئىرانلارغا ئەۋەتكەن نامە - خەت تەكلىپىگە ئاساسەن ، ئالدىنقى سەپتە ئىككى تەرەپ سۈلھ تۈزۈپ ، ئۇرۇش توختىتىپ ، كېلىشىم بويىچە تىنچلىق ئورناتقان ئەھۋالدا ، ئۇرۇشپەرەس كەيكاۋۇس تىنچلىق كېلىشىمىنى قەتئىي رەت قىلىپ ، شاھزادە سىياۋۇش باشچىلىقىدىكى ئالدىنقى سەپ سەركەردىلىرىنى پالەچ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويۇپلا قالماستىن ، بەلكى تۇرانلار پايتەختى كەنگدەزنى تىرىپىرەن قىلىپ ، تۇران شاھى ئەپراسىيابنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كېلەلىسەڭ ، نەگە بارساڭ بار . مېنىڭ قېشىمغا كەلگۈچى بولما ، دەپ شاھزادە سىياۋۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن . ئەمەس ئەھۋالدا قالغان سىياۋۇش ئىلاجسىز بىر بۆلۈك سەركەردىلىرى بىلەن رۇم (بۈگۈنكى تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل شە-

ھەرىگە توغرا كېلىدۇ) غا كەتمەكچى بولۇپ يولغا چىقان.

بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان تۇران ئوردا ئەھلى، شاھ ئەفراسىياپنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، سىياۋۇشنى تۇرانلار ئوردىسىغا ئىززەت - ئىكرام بىلەن تەكلىپ قىلىپ كەلتۈرۈپ، ئالاھىدە ئىلتىپاتلار ئەيلەپ، شاھ ئەفراسىياپ ئۆز يېنىدىن ئورۇن بېرىپ ئىشلەتكەن - «سىياۋۇشتىن ھېچ ئەيىب - نۇقسان تاپماي، ھەممە ئىشنى پىسەنتىدە كۆرۈپ، ئۆزنى سىنىماق ئۈچۈن پىران ۋىيسە (تۇران ۋەزىرى) نىڭ قىزى جەرىرە بانۇنى 40 كۈن توي شاھى مەجلىسى شاھىنشاھى قىلىپ، ئەفراسىياپ ئۆزى ئاتا بولۇپ، توي جابدۇق تەييارلاپ، سىياۋۇش پاك تەنگە، ئۇل ۋاقىتنىڭ دىنى، مىللىتى بىرلە نىكاھ ئەيلەپ جىلۋىگەر قىلدىلار. بىر يىلدىن كېيىن ئۆز قىزى پەرىنگىش - بانۇنى سىياۋۇشقا ئېلىپ بەردى. يەتتە مىڭ سىپاھ چىدارنى خىزمىتىدە قويۇپ، تا بىر يىل ئۈچ ئاي قېشىدا تۇرغۇزۇپ ئاندىن مەملىكەت خوتەنگە پادىشاھ قىلدى».

«ئەلقىسسە، سىياۋۇش، ئەفراسىياپ پەرمانى بىرلە تامام بارخانە ۋە چادىرسىيادەلىرىنى يىل ۋە ئىس - تىراسىپ قېچىرلارغا يۈكلەپ، بارچە لەشكەرلەر، چاكارلىرى بىرلە سىۋار بولۇپ، خوتەن سارى راۋان بولدى. مەنزىل - مىراھىل تەي قىلىپ 12 كۈن يول يۈرۈپ خوتەنگە يەتتىلەر. خوتەن ئەھلى، سىياۋۇش كېلەدۇرمىش دەپ بارچە خالايىق ئالدىغا چىقتىلەر. ئەغراز - ئىكراملار بىرلە شەھەرگە كەلتۈرۈپ ئوردىغا چۈشۈردىلەر.»، «سىياۋۇش كېلىپ بۇ شەھەرنى خوتەننى ئاۋات ئەتتى. خالايىقنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ دىلدارلىق بىرلە نەۋازىشلار قىلىپ، ئەچچە يەردە قەلئە بىنا قىلدى.»

«سىياۋۇش، داد - ئەدىل قىلىپ خالايىقنىڭ كۆڭلىنى ئىلتىپات - ئىنئام ۋە ئېھسان بىرلە شاد ئەيلەپ، كۆرۈنۈش ئىشىكىنى ئېچىپ ئولتۇرار ئىدىلەر.»

قىسقىسى، سىياۋۇش خوتەنگە پادىشاھ بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، ئادىل - ئادالەت، خەلقپەرۋەرلىكى بىلەن خوتەن خەلقىنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشىپ، خوتەندە ئاۋات - مەمۇرچىلىق مەيدانغا كېلىپ، خوتەننىڭ تەرەققىياتى يۈكسەلگەنلىكى مەلۇم.

خوتەننىڭ بۇنداق مەمۇرىي ئاۋاتلىشىپ بارغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ تۇرغان تۇران ئوردا ئەھلى، شاھ ئەپراسىيابنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، تۇران سەركەردىلىرىدىن - كىرشىۋز شوم، بارمان ھوم، ھامان، ئەندىرىمان، كىرروي، زىرە، كىرروي كىرزىم، پەرھاد قاتارلىق 7 نەپەر سەركەردە باشچىلىقىدا بىر بۆلەك تۇران ئوردا ئەھلى خوتەنگە سىياۋۇشنى يوقلاپ كەلگەن. پادىشاھ سىياۋۇش باشچىلىقىدىكى خوتەن ئەمىر - ۋەزىرلىرى ئۇلارنى تولىمۇ ئىززەت - ئىكراملار بىلەن قىزغىن قارشى ئېلىپ ئەتراپلىق كۈتۈۋالغان، ھەتتا جاي - جايلاردا، تاغ - ئورمانلارغىچە سەيلى - ساياھەت ۋە شىكار قىلدۇرۇپ كۆڭلىنى ئالغان بولسىمۇ، سىياۋۇشنىڭ دانا خەلقپەرۋەر ھاكىمىيەت باشقۇرۇش قابىلىيىتى ھەم خوتەننىڭ شۇنچىغا يارىشا مەمۇرىي ئاۋاتلاشقان تەرەققىياتىغا ھەسەت قىلغان كىرشىۋز قاتارلىقلارنىڭ قەستەن قۇسۇر تېپىپ، ئوردىغا قايتىپ بېرىپ شاھ ئەپراسىيابقا « . سىياۋۇشنىڭ يامان نىيىتى بار ئىكەن، بىزلەرنى كۆزگە ئىلمىدى. تۇران ئوردىسىغا بېسىپ كېلىپ چوڭ موقۇقنى قولغا كىرگۈزۈش قارا نىيىتىدە. خوتەندە مۇستەھكەم ئاساس يارىتىپتۇ. . بىز ئالدىن قول سالمىساق ئاقىۋىتى خەتەرلىك . » دېگەندەك سىياۋۇش قارىلانغان گۇۋەرما خاتا مەلۇماتنى يەتكۈزۈپ، نەتىجىدە سىياۋۇش خوتەن تۇپرىقىدا ناھەق قەتل قىلىنغان.

سىياۋۇشنىڭ نىكاھىدا بولغان بىرىنچى بانۇدىن تۇغۇلغان بالا — خىسروي، ئىرانلار تەرىپىدىن بىر ئامالدار بىلەن ئىرانغا

ئانا ـ بالا كېلىپ كېتىشىپ، كېيىنكى چاغدا ئىران شاھزادىسى
بولۇپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان. بۇ چاغدا، تۇرانلارنىڭ
ئېلى كۆپ زېمىنى، ھەتتا ئوردا ـ پايتەخت «كىنكدەز» نىمۇ
ئىرانلار بېسىۋالغان بولۇپ، خوتەنمۇ ئىرانلار قولىغا ئۆتۈپ
كەتكەن، شاھزادە خىسروي خوتەن زېمىنىغا كېلىپ دادىسى
سىياۋۇش قەتل قىلىنغان جاينى سۈرۈشتۈرگەن ـــ «پادىشاھ
خىسروي مەنزىل قەتئىي قىلىپ خوتەن دىيارىغا كەلدىلەر. ما-
چىن خەلقى خەۋەر تېپىپ شاھ ئىستىقبالىغا كېلىپ، زېمىن
ئىبادەت ئېيلەپ (يەرگە باش قويۇپ)، شەھەرگە نۇزۇل كىرگۈ-
زۈپ يىغلىشىپ تۇردىلەر. شاھ ھەم كىرىيەلەر ئېيلەپ سوز كەغاز
ئەيتتى: ئەي خالايىقلار، ئاتامنى شاھادەتكە يەتكۈزگەن يەرنى
كۆرسىتىڭلار، تاكى زىيارەت قىلغايمەن. بۇ مەردەملەر كىرىيە-
لەر بىلەن شاھنى خوتەننىڭ شارىستان دېگەن جايىغا باشلاپ
كەلدىلەر. زىراكى، سىياۋۇش ۋەلىنى ئول يەردە شېھىت قىلىپ
ئىدى. شاھ بۇ مۇقامغا كېلىپ كۆردىكىم، بۇ يەر كۆزىگە غەرق
خۇن كۆرۈنگەندەك مەلۇم بولدى. ئاھ ـ ۋاھ بىرلە ئۆزىنى
ئاتتىن تاشلاپ سەبىملدەك يۇمىلىنىپ يىغلاپ كەتتى.» «...
ئاتالىرىنىڭ مۇبارەك باشلىرىنى ساندۇق ئىچىگە سېلىپ، ئىككى
ھەپتىدىن كېيىن تۇران دىيارى (ئوردا شەھەر كىنكدەز)غا
راۋان بولدىلەر.»

تۇران خەلقىنىڭ يول باشچىسى شاھ ئەپراسىيابنىڭ ئۆز
خەلقىنى تىنچ ـ ئامان ئاسايىشلىقتا ئىگە قىلىش، تۇرانلار
تۇپرىقىنى ئاجاۋۇزچىلارنىڭ بېسىۋېلىشىدىن ساقلاپ قېلىش يۇ-
زىسىدىن قوللانغان يىراقنى كۆرەر دانا تەدبىر بولغان تىنچلىق
كېلىشىمى ھەم ئىران شاھزادىسى سىياۋۇشنى ئۆزىگە كۈيئوغۇل
قىلىپ خوتەنگە پادىشاھ قىلىشى، ئۇ چاغدىكى ۋەزىيەتتە، تۇرا-
لارنىڭ تىنچلىق ئۈمىد ـ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇردۇ
سىياۋۇش ھاكىمىيەت تۇتۇشتىكى ئادىل، خەلقپەرۋەرلىكى

بىلەن خەلققە ئاسايىشلىق بېرىپ، خوتەننى مەمۇرى - ئاۋات قىلىۋاتقان ئەھۋالدا، ھەسەتخورلارنىڭ تۆھمىتى سەۋەبلىك ناھەق قەتل قىلىنغان ئېچىنىشلىق بۇ تارىخىي ۋەقە، خەلق قەلبىگە قايامەتلىك چوڭقۇر قاتتىق تەسىر قىلغان ھالەتتە، خەلقپەرۋەرلىكنىڭ تەڭداشسىز كۈچ - قۇدرىتى تۈرتكىسىدە، خوتەن خەلقى قەدىمدىن تاھازىرغىچە ئەۋلادمۇئەۋلاد سىياۋۇشنىڭ قەبرىگاھىنى ھۆرمەت نەزىرى بىلەن قەدىرلەپ، مۇھاپىزەت قىلىپ، زامانىمىزغىچە يەتكۈزگەندەك قىلىدۇ. سىياۋۇشنىڭ خوتەن تۇپرىقىدا ناھەق ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي ۋەقەنى ئەجدادلىرىمىز كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئۈزۈلدۈرمەي يەتكۈزۈپ كەلگەن، يەرلىك خەلق ھېلىھەم بۇ ۋەقەنى راۋان سۆزلەيدۇ.

ئەينى چاغدىكى، تۇرانلار شاھلىقىنىڭ باش شاھ ئوردا شەھىرى «كىنكەدەز» نىڭ بۈگۈنكى ئورنى، شىنجاڭ تاشقورغان ناھىيىسىدىكى قەدىمكى تاش شەھەر ئىكەنلىكى دەسلەپكى قەدەمدە مۇئەييەنلەشكەندى.

«شاھنامە» دىكى مەلۇماتتىن قارىغاندا، قەدىمكى خوتەن تۇرانلار شاھلىقىغا قاراشلىق بىر پادىشاھلىق بولۇپ، سىياۋۇش ئەنە شۇ چاغلاردا تۇران شاھلىقى تەرىپىدىن خوتەنگە پادىشاھ قىلىپ تەيىنلەنگەنلەرنىڭ بىرى. سىياۋۇش قەتل قىلىنغاندىن كېيىن، تۇران شاھى ئەفراسىياپ ئۆز ئوغۇللىرىدىن بىرىنى خوتەنگە پادىشاھ قىلىپ تەيىنلىگەن.

ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىكى شۇكى، «شاھنامە» نىڭ باشقا، كىتابىمىزنىڭ بېشىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەندەك «ئالىممىز» دىكى بىر قاتار خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئاتالمىغانمۇ، شەھەر خەلىچ (قەدىمكى خوتەن شەھىرى) كەمەسىرى بىلەن تۇرانلار ئوردىسى «كىنكەدەز» دىكى كىشىلەرنىڭ بىر قوۋم، بىر ئىرقتىكى كىشىلەر ئىكەنلىكى روشەن ئىپادىلە-

AltunOq

ـشىپ تۇرىدۇ

قەدىمكى خوتەن بىلەن تۇران باش گوردا شەھىرى «كىنىك-دەز»نىڭ ئارىلىقى ئەينى چاغدا 12 كۈنلۈك يول بولۇپ، بې-رىش- كېلىش قويۇق، خۇشاللىق ۋە غەم - قايغۇدا تەقدىرداش ئىكەن. بۇ ھەقتە «شاھنامە»دە خاتىرىلەنگەن بىر قاتار مەلۇمات-لار ئىچىدىن تۆۋەندىكىلەرنى قىستۇرساق كۇپايە:

«كى، ئول كىنىكدەزدۇر بىجاي بېھىشت،
گۈلى مۈشكى ئۇ ئەنبەر سەرشت.
سىپىللەر بەلەند ۋە قۇبۇغلار تۈمۈر،
ئىچىدە بولاقلار ئوتتۇن تاش كۆمۈر
قېپىل بولسا يۈز يىل يوق ھاجەت ئاڭا،
ئاتار تىپىت قارۇرە ئادەت ئاڭا. (386)
«خەلىق كە قېچىپ كەلدى ئەپراسياپ،
كۆزى ياش غەمدىن دىلى پىرىشتاپ.
بولۇپ كام قەسرىدە ئارامجوي،
شىكەست بەپ بۇ جەڭدە تۆكۈپ ئابرۇي.
خەلىق ئەھلىگە رازىن ئەيتتى كۈشاد،
زۇلۇم ئەيلىمەك خىسرۇي كەيقۇباد
باشىغا قويۇپ تاج زەرىن كۇلاھ،
شىكەست بولمىغاندۇر بۇ يەڭلىغ سىپاھ.
چۇ، بۇ ۋاقىتتا ئەگەرو غالىپ ئىدىم،
ئۇلارنىڭ شىكەستىگە تالىپ ئىدىم.
ئاقلۇزۇپ جىگىرىم قاندىن جويى - جوي،
بۇ دەم تاپتى ئىران شاھى ئابرۇي.

دەپ زار - زار يىغلاپ تۇران ئەھلى بىرلەمەشۋەرەت قىلۇر ئىدى-لەر» (323 - بەت)

يوتقان قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان بىر قىسىم مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى ئۈستىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش

قەدىمكى ئۇدۇن (خوتەن) دۆلىتى غەربىي رايوندىكى 36 بەگلىك (شەھەر دۆلەتلىرى) ئىچىدە قەدىمكى مەۋجۇتلۇقى، بىر قەدەر يۇقىرى مەدەنىيەت ساپاسى، بولۇپمۇ قاشتېشى، يىپەك، گىلەمنى ئاساس قىلغان ھۈنەر - سەنئەت ماھارىتى بىلەن مىلادىيەدىن خېلى ئىلگىرىكى زامانلاردىلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ۋە ھەر قايسى ئەللەرگە تونۇلغان. شۇڭا، خوتەننىڭ قەدىمىي نام - ئاتالغۇسىنىڭ «ئەدەن» (گۆھەر زېمىن) دەپ خاتىرىلىنىشىمۇ يۇقىرىقىدەك ئەۋزەللىكلىرىدىن ئەلۋەتتە.

ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ قەدىمىيلىكى، بۇ ماكاندا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى ئۈستىدە ئىزدىنىۋاتقان ئۇستازلار ۋە كەسىپداشلارنىڭ پايدىلىنىشىغا ئاز - تولا پايدىسى بولۇپ قالارمىكىن دېگەن مەقسەتتە، قەدىمكى ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ پايتەختى شەھىرى ئورنى بولغان يوتقان قەدىمىي شەھەر خارابىسىدىن 1980 - يىللار مابەينىدە ئۇچرىتىلىپ، خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش - باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان بىر قىسىم مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىنى ئاددىيلا تونۇشتۇرىمەن.

يوتقان قەدىمكى شەھەر خارابىسىنىڭ ھازىرقى ھالىتى - يەر يۈزى ئەتراپىدىكى يەر يۈزىدىن 4 - 5 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا بولۇپ، بۇنداق ھالىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە قەدىمكى ئۇرۇشلاردا

پايتەخت شەھەرلىرىنىڭ ۋەيران قىلىنىشى ئاساسىي سەۋەب بول-
غاندىن باشقا ، كېيىنكى زامانلاردا كىشىلەر تەرىپىدىن قايتا -
قايتا ئېلىپ بېرىلغان قەدىمىي شەھەر ئورنىغا سۇ باشلاپ ، لاي
ئېقىتىپ بايلىق ئىزدەشمۇ سەۋەب بولغان . دېمىسىمۇ بۇ جايدىكى
مول ، تەۋەررۇك مەدەنىيەت يادىكارلىقى بۇيۇملىرىدىن باشقا ئىل-
گىرى - كېيىن ئۆچۈرۈلگەن ئالتۇن ۋە ئالتۇن بۇيۇملار كىشى-
نىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ (باشتىكى «قەدىمكى ئۇدۇن پايتەختى
يوتقان قەدىمىي شەھەر خارابىسى» دېگەن ماۋزۇنى ئوقۇڭ) .

خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش -
باشقۇرۇش ئورنى ، يوتقان قەدىمىي شەھەر خارابىسىدىن يىغىۋې-
لىپ ساقلاۋاتقان مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىمۇ ، بۇ خارابە
ئورنىنىڭ ئىنتايىن مۇھىملىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ . بۇ يەردىن
ئۆچۈرۈلگەن مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى ئىچىدە ، ساپال
بۇيۇملىرى مۇتلەق كۆپ سانىنى ئىگىلىگەن بولۇپ ، ئۇلار ئاسا-
سەن بۇددا دىنىغا ئالاقىدار بولغان كۆپلىگەن ئۇششاق بۇت بېشى
ھەيكەللىرى ، ئەينى زاماندا خوتەندە ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ئىر-
قى - ئېتنىك مەنبەسىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئالاھىدە ئۆلچەم
بويىچە سىپتا ياسالغان شاپ بۇرۇت ، قويۇق ساقاللىق ، قاڭشار-
لىق ، ئورا كۆز ، كالپۇكى قىلىن ھالەت كۆرۈنۈشتىكى يەرلىك
ئادەم بېشى (يۈز قىسمى ساپاق) ھەيكىلى ، بېشىغا چاچ قويۇ-
غان ، ئۆچلۈق قالپاق كىيگەن ، قاڭشارلىق ئادەم بېشى ھەيكەل-
لىرى ، ساپال بۇيۇملار سىرتىغا كۆپتۈرمە قىلىپ چىقىرىلغان
ھەر خىل چالغۇ - ساز چېلىۋاتقان ، ئۇسسۇل (سىرك) ئوينا-
ۋاتقان ئادەملەر (بۇلار ئارىسىدا ، بېشىدا چولۇك ياسالغان چېچى
بار ، قولىقىغا ھالقا ئاسقان ، گىرىك ئۇسلۇبىدا كىيىنگەن ئەر-
لەرمۇ بار) ھەيكەللىرى ، ئادەم سىياقىدىكى غەلىتە مەخلۇق
ياكى جىن - ئالۋاستى نىقابلىق ئادەم بېشى - يۈزى ھەيكەللىرى ،
جىنسىي ئورگىنى مەقسەتلىك ئالاھىدە چىقىرىپ ياسالغان يالى-

ئاچ ئايال (ئەپسۇسكى، بۇ ھەيكەلنىڭ بەل ئۈستى قىسمى بىلەن تىزىنىڭ ئاستى قىسمى سۇنۇپ يوقالغان بولۇپ، قولىمىزدا بارى جىنسىي ئورگىنىنى مەركەز قىلغان تىز بىلەن بەلنىڭ ئارىلىق قىسمى) ھەيكىلى بولۇپ، بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بۇ قىسمى-نىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2.5 سانتىمې-تىر، قېلىنلىقى 1.3 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ساپالدىن ياسالغان ھايۋان ۋە ئۇچار قۇش ھەيكەللىرىدىن ئات، تۆگە، كالا، پىل، يولۋاس، ئىت، مايمۇن، بېلىق، ھۆپۈپ، ھۆقۈش قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلار ئىچىدە يۈك ئارتىلغان تۆگە، چەۋەنداز مىنگەن ئات، دۇمباق چېلىۋاتقان مايمۇن، قايىم بولغان (تىكلەنگەن) زەكىرىنى قولىدا سىقىمداپ تۇرغان ھالەتتە مەقسەتلىك ياسالغان مايمۇن (بۇ ھەيكەل ساق پېچىرىم) ھەيكىلى قاتارلىقلار ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. قايىم بولغان زەكىرىنى قولىدا سىقىمداپ تۇرغان ھالەتتىكى مايمۇن ھەيكىلىنىڭ ئېگىزلىكى 5 سانتىمې-تىر، كەڭلىكى 3 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1.1 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بولۇپمۇ، ئات بىلەن يولۋاس ھەيكىلى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، خاس ئات (باش قىسمىلا ئاساس قىلغاندا) ھەيكىلى 30 دىن ئاشىدۇ. بىزگە ھازىرچە ناتونۇش بولغان ھايۋان ھەيكە-لى پارچىلىرىمۇ بار. يۇقىرىقى ھايۋانات، ئۇچار قۇش ھەيكەل-لىرىنىڭ چوڭى ئوتتۇرا ھال چوڭلۇقتىكى ئۈزۈن لازىچىلىك بولسا، ئەڭ كىچىكى بۇغداي دانىسى چوڭلۇقىچىلىك كېلىدۇ.

ساپال بۇيۇملار ئىچىدە ئۈنىڭغا كۆپتۈرمە قىلىپ ئويۇلغان سارچىلار قولىدىكى ھەر خىل چالغۇ - سازلاردىن باشقا، قونچ-لۇق بەتىنىگە شەكىلدە ياسالغان بىر دانە ساپال پۇشتەك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 4 سانتىمېتىر، قېلىن-لىقى 3 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ھازىرمۇ چالسا پۇشتەك ئاۋازىدەك چىقىدۇ. دېمەك، ساپال بۇيۇملىرىدىن كۆپتۈرمە، ئويما نەقىش - شەكىللەر چۈشۈرۈلگەن، نەپىس ئىشلەنگەن كوزا - كومزەك،

قاچا – قۇچا قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ كۆپلىگەن پارچىلىرى ئىچىدە، بىر ساپ ئۈزۈم شەكلى بار ساپال بۇيۇم پارچىسى بىلەن ھازىرمۇ ساق پېتى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ناھايىتى كىچىك (ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 3.7 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 2 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.4 سانتىمېتىر) ساپال قەدەھ بىزنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. ساپال بۇيۇملار ئىچىدە، يەنە ئۆلچەملىك، ناھايىتى نەپىس ئىشلەنگەن ئاپتۇۋا مودەللىرى بولۇپ، ئەڭ چوڭى بۇغداينىڭ كىچىك باشقىچىلىك، ئەڭ كىچىكى تۇناق دانىسىچىلىك بار، ھېلىمۇ ساپمۇساق.

ساقلىنىۋاتقان بۇيۇملاردىن قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قۇياشقا چوقۇنۇش ئېتىقادىغا ئالاقىدار بولغان كۈن نۇرى شەكلى چۈشۈرۈلگەن، يامىقاق تاشتىن ياسالغان بىر دانە تامغىمۇ بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

بىز يۇقىرىدا، تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن يوتقان قەدىمكى شەھەر خارابىسىدە ئۇچراتقان مەدەنىيەت يادىكارلىقى بۇيۇملىرىنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئالاھىدە ئىپادە – مەزمۇنى، مەلۇم سىمۋول خاراكتېرى بولسىمۇ، ھازىرچە بۇ يەردە، پەقەت خوتەندە ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىرقىغا مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغان ساپالدىن ياسالغان يەرلىك ئادەم بېشى – يۈزى ھەيكىلى (ئۇزۇنلۇقى 13 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 7.5 سانتىمېتىر، ئىچى كاۋاك بولۇپ، قېلىنلىقى 0.6 سانتىمېتىر) بىلەن جىنسىي ئورگىنى مەقسەتلىك ئالاھىدە ياسالغان يالىڭاچ ئايال ھەيكىلى (گەرچە پۈتۈن بولمىسىمۇ) ۋە قايىم بولغان زەكىرىنى قولىدا سىقىمداپ تۇرغان ھالەتتىكى مايمۇن ھەيكىلى ئۈستىدە ئادىي قارىشىمنى ئوتتۇرىغا قويىدۇم.

ھەممىگە مەلۇمكى، خوتەندە ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئىرقى – ئېتنىك مەنبەسى مەسىلىسى، يېقىنقى بىر – ئىككى يۈز يىل مابەينىدە ھەرقايسى ئەللەردىكى ئىنسانشۇناس،

ئىرقشۇناسلارنىڭ مۇھىم تەتقىقات تېمىسى بولۇپ كەلدى. گەر-
چە بۇ ھەقتە ئاخىرقى خۇلاسە يەكۈن چىقىرىلمىغان بولسىمۇ،
بىر قەدەر ئومۇمىراق قاراش شۇكى، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى I
~ IV ئەسىرلەرنىڭ ئالدى - كەينىدە، زور بىر بۆلەك ساك
قوۋمى غەربتىن - شەرققە سۈرۈلۈپ، پامىر ئېتەكلىرىنى بويلاپ
خوتەنگە قەدەر كۆرۈنلىشىپ، بۇ يەردە ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇر-
غان. بۇ ھەقتە ھىندىقايىسى ئەللەردىكى تارىخىي خاتىرىلەردە قال-
دۇرۇلغان بىر قاتار ۋاستىلىك ئۇچۇرلاردىن باشقا، خوتەن
رايونىدىن تېپىلغان ۋە تېپىلىۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلما
پاكىتلارمۇ يۇقىرىقى قاراشنى ئىسپاتلايدۇ ①

ئىراندىكى دارىئوسنىڭ (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 521 -
486 - يىللاردا پادىشاھ) ئۆمىچى خاتىرىلەنگەن «بىخىستۇن
مەڭگۈ تېشى»دا: «مەن رەھبەرلىك قىلغان بۇ دۆلەتتە، سوغدى-
يانىنىڭ قارشى تەرىپىدىن تاكى كۇسا (Kusa) گىچە، ھىندىس-
تاندىن تارتىپ ساردىس (Sardis) گىچە ساكلارنىڭ ئۈچ چوڭ
تارمىقى بار...» قاتارلىق بايانلار بار②

«بىخىستۇن مەڭگۈ تېشى»دا تىلغا ئېلىنغان بىر بۆلەك
ساكلار ماكانلاشقان «سوغدىيانىنىڭ قارشى تەرىپى»دىكى «كۇ-
سا» بۈگۈنكى خوتەن رايونى بولۇشى مۇمكىنلىكى ھەقىقەتەن
مەۋجۇت. چۈنكى، «بىخىستۇن مەڭگۈ تېشى»دا تىلغا ئېلىنغان
«سوغدىيانە» بۈگۈنكى ئۆزبېكىستاننىڭ پەرغانە رايونىغا توغرا
كېلىدۇ. بۈگۈنكى خوتەن ناھىيىسىنىڭ يوزاق يېزىسىدا «كۇ-
سا» نامدىكى چوڭ بىر كەنت بولۇپ، ھازىرمۇ شۇنداق ئاتىلى-
دۇ. مەركىزى كەنت قەدىمكى ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ پايتەخت شەھە-
رى بولغان يوتقان قەدىمىي شەھەر خارابىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە
بولۇپ، ئارىلىقى 2 - 3 كىلومېتىر كېلىدۇ. خوتەن ناھىيىسى
لوسالىلار يېزا ھالالباغ كەنتىگە جايلاشقان چىن ماچىن قەدىمىي
شەھەر خارابىسى ئورنى مەركىزى «كۇسا» كەنتىگە تېخىمۇ يېقىن

بولۇپ، ئارىسىنى بىر يارداڭ بىلەن چوڭ تاشيوللار ئايرىپ
تۇرىدۇ. بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ مەمۇرىي خەرىتىسى-
گە قارايدىغان بولساق، خوتەن رايونى ھەقىقەتەن پەرغا رايون-
ىنىڭ ئاساسەن شەرقىي تەرەپ ئۇدۇلىغا توغرا كېلىدۇ.

كىتابىمىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسمىدا بايان قىلىپ ئۆتكە-
نىمىزدەك، زامانىمىزدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى يېزىلىپ تولۇ-
قى بىلەن دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن دۇنياۋى نادىر ئەسەر
«شاھنامە»دىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندىمۇ، ھەقىقەتەن ئىرانلار-
نىڭ ئەينى زاماندىكى خوتەننى بېسىۋالغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈ-
رۈشكە بولىدۇ

دېمەك، بۈگۈنكى خوتەنلىكلەرنىڭ يىراق ئەجدادى قەدىمكى
ساكلارغا بېرىپ تۇتىشىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولى-
دۇكى، قەدىمكى ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ پايتەخت شەھىرى ئورنى
بولغان بۈگۈنكى يوتقان قەدىمىي شەھەر خارابىسىدە ئۇچرىتىلغان
ساپالدىن ياسالغان شاپ بۇرۇت، قويۇق ساقاللىق، ئوراكۆز،
قاڭشارلىق ئادەم باش يۈزى ھەيكىلى دەل بۈگۈنكى خوتەنلىكلەر-
نىڭ يىراق ئەجدادى بولغان ساك كىشىلىرىنىڭ ئەينەن ئوبرازى-
دۇر. مۇشۇنداق چىرايدىكى كىشىلەرنى بۈگۈنكى خوتەن يەرلىك
كىشىلىرى ئارىسىدىن كۆپلەپ ئۇچرىتىشقا بولىدۇ.

جىنسىي ئورگىنى مەقسەتلىك ئالاھىدە ياسالغان يالىڭاچ
ئايال (گەرچە پۈتۈن بولمىسىمۇ) ھەيكىلى بىلەن قايىم بولغان
زەكىرىنى قولىدا سىقىمداپ تۇرغان مايمۇن ھەيكىلىگە كەل-
سەك، گەرچە تېخى بىزگە ئۇچرىمىغان بولسىمۇ پەرەز قىلىشقا
بولىدۇكى، قايىم بولغان زەكىرى مەقسەتلىك ئالاھىدە ياسالغان
يالىڭاچ ئەركىشى ھەيكىلىمۇ بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك جىن-
سىي ئورگىنى مەقسەتلىك ئالاھىدە ياسالغان چىشى مايمۇن ھەي-
كىلىنىڭ بارلىقىنى پەرەز قىلىشقا تېخىمۇ بولىدۇ.

مەيلى ئادەمنىڭ ياكى ھايۋاننىڭ بولسۇن، جىنسىي تۇ-

نىش، يەنى ئەۋلاد كۆپەيتىشكە رىغبەت بېرىش مەنىسىدىكى
بۇنداق ئالاھىدە مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى
بۇيۇملىرى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى قەدىمكى قىز -
خارابىلەردىن ئانچە تېپىلغىنى يوق. ساپالدىن ئىشلەنگەن بۇ
خىل ئالاھىدە بۇيۇملار بەلكى يېگانە بولۇشىمۇ مۇمكىن.
شىنجاڭ قۇتۇبى ناھىيىسى قىزىلتاشتىكى تاشقا چېكىلگەن
جىنسىي چوقۇنۇش رەسىملىرىنىڭ تېپىلىشى چوڭ بىر بايقاش
بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دەسلەپكى بېكىتىشى-
دە، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى مىڭ يىلنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە
توغرا كېلىدىكەن. بۇ قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئىجادچىسى
ئەينى زاماندا مۇشۇ جايدا ياشىغان ساكلار ئىكەنلىكى مەلۇم
بولغان ④. چۈنكى قۇتۇبى ناھىيىسى قىزىل تاشتىكى چېكىلگەن
قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ مەزمۇنىدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ
ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىقىغا تېۋىنىشتىن ئى-
بارەت مەزمۇن ناھايىتى روشەن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئوبرازلار-
نىڭ كۆرۈنۈشىدە قەدىمكى ساكلارنىڭ خۇسۇسىيىتى، ئۆرپ -
ئادەتلىرى بىرقەدەر ئېنىق گەۋدىلەنگەن ⑤.
قۇتۇبى ناھىيىسىدىكى قىيا تاش رەسىملىرى زامانىمىزدىن
3000 يىللار ئىلگىرى بۇ جايدا ياشىغان ساكلارغا تەۋە ئىكەنلى-
كى مەلۇم بولغان ئەھۋالدا، يوتقان قەدىمكى شەھەر خارابىسىدە
تېپىلغان خوتەن قەدىمكى يەرلىك ئادىمىنىڭ باش يۈزى ھەي-
كىلى ۋە جىنسىي ئورگىنى مەقسەتلىك ئالاھىدە ياسالغان يال-
غۇز ئايال ھەيكىلى بىلەن، قايىم بولغان زەكىرىنى قولىدا
تۇتۇپ تۇرغان مايمۇن ھەيكىلىنىڭ دەۋرى گەرچە قۇتۇبى ناھىيە-
سى قىزىلتاشتىكى تاشقا چېكىلگەن جىنسىي چوقۇنۇش مەزمۇن
ئىپادىلىگەن قىيا تاش رەسىملىرىدەك بولمىسىمۇ، لېكىن ئادەم
ۋە - يۈزى ھەيكىلى ئوبرازىدىكى روشەن ئالاھىدىلىك، قۇتۇ-
بى قىزىلتاشتىكى قىيا تاش رەسىملىرىدە ئەكس ئەتكەن مەزمۇن

بىلەن ئاساسەن ئوخشاش.

قىسقىسى، بوستان قەدىمي شەھەر خارابىسىدە ئۇچرىتىلغان ئاز بولمىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى بۇيۇملىرىنىڭ، ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ ناھايىتى قەدىمي مەۋجۇتلۇقىنى، بۇ ماكاندا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئىلگىرى - كېيىنكى دىنىي ئېتىقادلىرى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش ۋە ئۇلارنىڭ ئەينى چاغدىكى ئۆرپ - ئادەت، خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىگىلەش - تەتقىق قىلىشتا ھەقىقەتەن يۇقىرى پايدىلىنىش قىممىتى بولۇپ، ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى زاماندىكى مەدەنىيەت ساپاسىنى يورۇتىدىغان قايىل قىلارلىق پاكىتلاردۇر

ئىزاھلار

① «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 1985 - يىل 1 - سان، 143 - ، 144 - سان.

② «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1996 - يىل 2 - سان، 81 - بەت.

③ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1997 - يىل 2 - سان، 83 - بەت

④ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 1990 - يىل 2 - ، 3 - (قوشما) سان، 111 - ، 112 - بەتلەر.

⑤ يۇقىرىقى ژۇرنال 109 - ، 110 - بەتلەر.

قۇم رابات قەدىمكى بۇتخانا خارابىسى

قۇم رابات قەدىمىي بۇتخانا خارابىسى قاراقاش ناھىيىسى زاۋا يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا تۇتاشقان قۇملۇقنىڭ تەخمىنەن 12 كىلومېتىر ئىچكىرىسىدە بولۇپ، ھازىر دۆۋە - دۆۋە قۇم بارخانلىرى ئوتتۇرىسىدا قالغان. بۇ جاينى يەرلىك كىشىلەر «قۇمات پاششىيىم» (قۇمات پادىشاھىم) دەپ ئاتايدۇ. چۈنكى بىز دېۋاتقان قەدىمىي بۇتخانا خارابىسىنىڭ كەنتتىن 5 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇم دۆۋىسىدە «قۇمات پاششىيىم» دەپ ئاتالغان بىر كىچىك مازار بولۇپ، ھازىرمۇ ھەم يەرلىك كىشىلەر تۇغ - ئەلەم ئاداپ ئۇلۇغلايدۇ.

خوتەن خەلقىدە ئەۋلادتىن، ئەۋلادقا كۆچۈرۈلۈپ ساقلانغان قەدىمكى كلاسسىك قول يازما «تۆت ئىمام زەبىھۇللا تەزكىرىسى» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيە X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، قاراخانىيلارنىڭ ئىسلام قوشۇنى خوتەن بۇددىست خانلىقىغا ئىسلام يۈرۈشى قىلغاندا، ئىسلام قوشۇنىنىڭ ئالدىن يۈرەر قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ئىمام مۇھەممەد شاكىر مۇشۇ قۇملۇق ئارىسىدىن ئۆتىدىغان يولغا كەلگەندە، قۇم ئارىسىدا مۆكۈپ ياتقان خوتەن بۇددىست قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆجۇقتۇرۇۋېلىكەن ئىسلام لەشكەرلىرى يېتىپ كېلىپ، ئىمام مۇھەممەد شاكىر قاتارلىقلارنى مۇشۇ قۇمغا دەپنە قىلىپ، تۇغ - ئەلەم تىكلەپ ئۇلۇغلىغان. كېيىنى چاغدا خوتەنگە كىرىدىغان چوڭ يول ئالمۇ قۇملۇق ئىچىدىن ئۆتىدىغان بولغاچقا، خوتەن دىيارىغا [illegible]ەم ياسىغان ھازاتچىلار بۇ يەرگە «قۇم رابات» (قۇملۇق ئۆ-

تەلەك) دەپ ئات قويغان ①. بۈگۈنكى كۈندە «قۇم رابات»
يەرلىك خەلق تىلىدا «قۇمات» قا ئۆزگىرىپ، ھېلىقى مازار
«قۇماق پاششىيىم» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

قۇم رابات قەدىمي بۇتخانىسى ئەينى ۋاقىتتا دىنى ئۆزگە-
رىش تۈپەيلىدىن چېقىۋېتىلگەنلىكى ئېنىق، ئەمما ھازىرقى ھا-
لىتىدىن قارىغاندا، بۇ خارابىنى قۇم بارخانلىرى ئوراپ تۇرىدۇ
يەنە كېلىپ پۈتۈنلەي قۇم - توپا بىلەن كۆمۈلۈپ كەتكەن. بەزى
چاغلاردا بوران چىقىش تۈپەيلىدىن ئېچىلىپ قالغان تاملار (ناھا-
يىتى ئاز بىر قىسمى) دىكى رەڭلىك تام رەسىملىرى ۋە بۇ
جايدىن تېپىلغان ئاز بولمىغان قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىق-
لىرى بۇ بۇتخانىنىڭ ئۆز زامانىسىدا خوتەن بۇددىست خانلىقى-
نىڭ بۇتخانىلىرىدىن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ

1989 - يىلى 6 - ئايدا تەكلىماكاننى ئۇنىۋېرسال تەكشۈ-
رۈش ئەترىتىنىڭ ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسى قاراقاش ناھىيە-
سىنىڭ زاۋا يېزىسىدىكى خارابىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى ۋە بۇ
يەردىكى خارابىنىڭ ئىككى قىسىمدىن، يەنى بۇددا ئىبادەتخانا
خارابىسى (شۇ ئەتراپتىكى ئۆيلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە
ئۇنىڭ شەرقىي شىمال، شەرق تەرىپىگە جايلاشقان ھەمدە بىر
چوڭ قۇم بارخانى ئىبادەتخانا خارابىسىلى ئايرىپ تۇرغان ئولتۇ-
راق ئۆيلەر خارابىسىدىن تەشكىل تاپقانلىقىنى: ئىبادەتخانا
خارابىسىنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان مىڭ بۇددا رەسىملىرىنىڭ
بايقالغانلىقى، بىر قىسىم خارابىدىن ساپال قاچىلار، تۆمۈر،
مىس بۇيۇملار تېپىلغانلىقى؛ ئولتۇراق ئۆيلەر خارابىسىدىن سا-
پال، تۆمۈر، مىس، ئەينەك بۇيۇملار بىلەن خىش، سىرلىق
ساپال ۋە پۇللار تېپىلغانلىقى؛ زاۋا يېزىسىدىكى بۇ خارابىنىڭ
دەۋرى مىلادىيە VI، X، ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ دەپ قارال-

دىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەردى ②

قۇم رابات قەدىمىي بۇتخانا خارابىسىنىڭ ھازىر بىزگە مەلۇم بولغان قىسمىنىڭ شەرقتىن غەربكىچە بۇتخانا ئورنىنى مەركەز قىلغان 2000 مېتىر كېلىدىغان دائىرە ئەينى چاغدىكى پائالىيەت رايونىنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە بىزگە نامايان بولۇپ تۇرماقتا .

قۇم رابات بۇتخانا خارابىسىدىن ھازىرغىچە تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ؛ ئالتۇن سۇلالىسىنىڭ كەيۇەن تۇڭباۋ مىس پارىقى ، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مىس پارىقى ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مىس پۇلى ، جاقا - مىس پۇل ، تۆشۈكسىز چاقا - مىس پۇل ، مېتالدىن ياسالغان ئوق باشىقى ، نەيزە بېشى ، مىس بىگىنە ، مارجان ئەينەك بۇيۇم پارچىلىرى قاتارلىقلار ۋە بۇتخانا ئورنىدىن تېپىلغان ئالتۇن ھەل بېرىلگەن چولڭ بۇتنىڭ پارچىسى ، مىستىن ياسالغان بۇدساتۋا ھەيكىلى ، نىلۇپەر شەكىللىك تەختتە ئولتۇرغان رەڭلىك بۇتلار ، پىل بېشى ھەيكىلى ، بۇتخانىنىڭ ھەر خىل تام بېزەكلىرى ، ھەرخىل رەڭلىك ، نەقىشلىك كاكىللار ۋە ساپال پارچىلىرى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

يېقىندا يەنە 5 دانە پىلە غوزىسى تېپىلدى . بۇ خارابىدىن تېپىلغان بۇيۇملار ئىچىدە پىل بېشى ھەيكىلىنىڭ كۆپلۈكى بىر ئالاھىدىلىك ، بۇت ۋە بۇتخانا بېزەكلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئاق گەجدىن تولىمۇ پىششىق ياسالغان .

بۇ خارابىدىن تېپىلغان مىس پۇللار ئىچىدە قوپال ، نېپىز سوقما پۇللار ئەڭ كۆپ . مىستىن ياسالغان بۇدساتۋا ھەيكىلى ئالاھىدە بولۇپ ، باشقۇرۇش ئورنىمىزدا بىرلا بار

قۇم رابات بۇتخانا خارابىسىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا دەۋر ، مەزمۇن ئالا

مىدىلىكى بولىمىز ، ھازىرچە بۇ يەردە پەقەت ئىككىلا يادىكارلىق
ئۈستىدە توختىلىمىز

1 . ئالتۇن ھەل بېرىلگەن چولپا بۇتنىڭ پارچىسى :

خوتەن رايونىدىن ھازىرغىچە بايقالغان قەدىمىي بۇتخانا ،
خارابە - ئىزلاردا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن چولپا بۇت پارچىسىنىڭ
تېپىلىشى تېخى تۇنجى قېتىم بولسا كېرەك . راھىب فاشيەن
مىلادىيە 410 - يىلى ئۇدۇنغا كەلگەندە يېزىپ قالدۇرغان «بۇد-
دىست ئەللەر خاتىرىسى» دە : «بۇ شەھەرنىڭ غەربىدە 75 يول
يىراقلىقتا «ۋاڭ شىن» ئاملىق ئىبادەتخانا بولۇپ ، قۇرۇلۇشى
80 يىل داۋام قىلىپ ، ئۈچ پادىشاھنى بېشىدىن كەچۈرۈپ
ئاندىن پۈتكەن . ئېگىزلىكى 25 غۇلاچ كېلىدۇ . ئويما خەت ۋە
نەقىشلەرگە ئالتۇن ھەل بېرىلگەن . ناھايىتى كۆپ قىممەتلىك
بۇيۇملار بىلەن جاھازلاندۇرۇلغان . مۇنارنىڭ كەينىگە بۇتخانا
سېلىنغان ، ئۇنىڭ لىم - تۈۋرۈك ، ئىشىك - دېرىزىلىرىگە
ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ، راھىبلار ئۈچۈن ئالاھىدە ئۆيلەر
سېلىنغان : بۇ ئۆيلەر چىرايلىق ھەم ماختاشقا لايىق» دەپ
يازغان ③ .

تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىزگە مەلۇمكى ، ئەينى ۋاقىتتىكى
ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ پايتەختى بۈگۈنكى خوتەن ناھىيىسىدىكى باغ-
چى يازىرى ئەللامە كەنتىدىكى «يوتقان» قەدىمىي شەھەر خارابى-
سى بولۇپ ، ھازىر بىز تونۇشتۇرۇۋاتقان قۇم رابات قەدىمىي
بۇتخانا خارابىسى يوتقان قەدىمىي شەھەر خارابىسىنىڭ غەرب
تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ ، ئارىلىقى 35 كىلومېتىر ئەتراپىدا . بۇ
يۇقىرىقى تارىخىي خاتىرىدە قالدۇرۇلغان بايانلارغا ئۇيغۇن كې-
لىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇم رابات قەدىمىي بۇتخانا خارابىسىدىن
تېپىلغان قىممەتلىك يادىكارلىقلار ، بولۇپمۇ ئالتۇن ھەل بېرىل-

گەن چولڭ بۇت پارچىسى، قۇم رابات بۇتخانا خارابىسى «ۋاڭ
شىن» ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسى ئەمەسمۇ دېگەن گۇمانغا كەل-
تۈرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئەنگلىيىلىك ۋ روكشىل «لىيال
(تۇدۇن)نىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «لى-
يال دېگەندە كوئىنلۇن، پامىر ۋە تەڭرى تاغلىرى ئوراپ تۇرغان
رايوننى، يولۇقمۇ خوتەن رايونىنى كۆرسىتىدۇ» دەپ مۇئەييەن-
لەشتۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئەسىرىدە يەنە: «لىيال دۆلىتى قۇرۇلۇپ
165 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يىغولارنىڭ ئوغلى ۋىجاياسامبخاۋا
تەخت ۋارىسى بولدى. ئۇ تەختكە چىقىپ 5 يىلدىن كېيىن بۇددا
دىنى ئەڭ دەسلەپ لىيالغا تارقالدى... ۋىجاياسامبخاۋا زامانى-
كى ئىشالا دەرىخى ئاستىغا كەلگەن ۋە شۇ جايدا ماكانلاشقان.
...»، «ۋىجاياسامبجاۋا غايەت زور زاما ئىبادەتخانىسى سالدۇر-
دى»، «ساكيامۇنى ئالەمدىن ئۆتۈپ 1500 يىلدىن كېيىنكى
لىيال خانى دىنغا ئىشەنمەيتتى، ئۇ راھىبلارغا زىيانكەشلىك
قىلاتتى»، «لىيالدىكى دىنغا ئىشەنمەيدىغان ئەمەلدارلار راھىب-
لارنىڭ ئىلگىرى بۇددىست خانلار سېلىپ بەرگەن ئوي - ۋاقلى-
رىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن راھىبلارنىڭ
ھەممىسى زاما ئىبادەتخانىسىغا يىغىلىدۇ. بۇددا دىنى بۇ دۆلەتكە
ئەڭ دەسلەپ مۇشۇ جايدىن تارقالغانىدى...» ④ قاتارلىق
بايانلار بار

بۇ بايانلاردىكى لىيال دۆلىتى خانى ۋىجاياسامبخاۋا سال-
دۇرغان «زاما» ئىبادەتخانىسى بىز بۇ ماقالىمىزدە توختىلىۋات-
قان قۇم رابات قەدىمىي بۇتخانا خارابىسى قانداق دېگەن ئوي
تۇغۇلىدۇ. چۈنكى قۇم رابات بۇتخانا خارابىسى قاراقاش ناھىيە-
سىنىڭ «زاۋا» يېزىسى دائىرىسىدە بولۇپ، تارىختا يېزىپ قال-
دۇرۇلغان «زاما» ئاتالغۇسى بىلەن ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ

ئۇزۇن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «زاما» ئاتالغۇسى «زاۋا» غا ئۆزگەرگەن بولسا كېرەك. «ساكيامۇنى ئالەمدىن ئۆتۈپ 1500 يىلدىن كېيىن، لىيال خانى دىنغا ئىشەنمەيتتى، ئۇ راھىبلارغا زىيانكەشلىك قىلاتتى» دېگەن باياتقا كەلسەك، ئۇ قەدىمكى ئۇدۇننىڭ XI ئەسىرنىڭ بېشىدا بۇددا دىنىدىن ئىسلام دىنىغا ئۆتكەن ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇ

2. قۇم رابات قەدىمىي بۇتخانىسىدىن تېپىلغان تۆشۈكسىز، تېپىز موقىما مىس پۇل: بۇ خىلدىكى مىس پۇلنىڭ چوڭ- كىچىكلىكى ھەر خىل قولىمىزدا بار بولغان بۇ خىل مىس پۇل ئاساسەن ئۈچ خىل بولۇپ، ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېتىرى 3.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ ئۇنىڭ يۈزىدىكى دۈگىلەك دائىرە ئىچىگە «لائىلاھە ئىللاللاھ مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن. تەتۈر يۈزىدىكى 7 بۇرجەكلىك شەكىل ئىچىدىكى «سۇلايمان قادىر تافغاچ خاقان» دېگەن خەتلەرنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. خاقانىيە (قاراخانىيلار) خانلىرىدىن ھېسابلانغان سۇلايمان قادىر تافغاچ خاقان مىلادىيە 1032 ـ، 1056~ 1057 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان. قالغان ئىككى خىل پۇلنىڭ بىر خىلىنىڭ دىئامېتىرى 2.7 سانتىمېتىر، يەنە بىر خىلىنىڭ دىئامېتىرى 1.7 سانتىمېتىر بولۇپ، ئۇلارغا چۈشۈرۈلگەن خەتلەر ئانچە ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭمۇ قاراخانىيلار پۇللىرىدىن ئىكەنلىكىنى پەرق قىلغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدا مەن ماتېرىياللار ئاساسىدا، قۇم رابات قەدىمىي بۇتخانا خارابىسى توغرىسىدىكى يۈزەكى قاراشىمنى ئوتتۇرىغا قويدۇم. قۇم رابات بۇتخانا خارابىسىنىڭ تارىخىي خاتىرىلەردىكى «ۋاڭ شىن ئىبادەتخانىسى» ياكى «زاما ئىبادەتخانىسى» ئىكەنلىكىنى، «ۋاڭ شىن ئىبادەتخانىسى» بىلەن «زاما ئىبادەتخانى-

AltunOq

سى»نىڭ بىر ئىبادەتخانا ئىكەنلىكىنى پاكى ئەمەسلىكىنى مۇ-
قىملاشتۇرۇشتا چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ .

ئىزاھلار

① «تۆت ئىمام زەبىھۇللا تەزكىرىسى» خوتەن يېڭى نەش-
رى ، 22- بەت .
② «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (خەنزۇچە)
1990 - يىل 4 - سان ، 47 - ، 53 - بەتلەر .
③ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (ئۇيغۇرچە)
1985 - يىل 1 - سان ، 150 - بەت .
④ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (ئۇيغۇرچە)
1988 - يىل 2 - سان ، 1 - ، 5 - ، 7 -بەتلەر .

مىلىك ئاۋات قەدىمكى شەھىرى

مىلىك ئاۋات قەدىمكى شەھەر خارابىسى خوتەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن 25 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئۆرۈڭ تاغلىرىنىڭ باغرىغا جايلاشقان بولۇپ، خارابىنىڭ جايلىشىش ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 79° 50′ شىمالىي پاراللېل 35° 57′ قا توغرا كېلىدۇ. بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ ئەسلى نامىنىڭ نېمە دەپ ئاتالغانلىقى ھازىرچە نامەلۇم. 1930 ـ يىللاردا بۇ يەردە يۈز يەر ئاچقان مىلىك ئاخۇن دېگەن بىر كىشىنىڭ ئىسمى بويىچە كىشىلەر بۇ جاينى «مىلىك ئاۋات» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

شەھەر خارابىسى ئۆزۈنىسىغا سوزۇلغان، ئاساسەن تۈزلەڭ بىر جاي بولۇپ، غەرب، جەنۇب تەرەپلىرىنى ئۆرۈڭ تاغلىرى ئوراپ تۇرىدۇ. شەرق تەرىپى يۇرۇڭقاش دەرياسىغا تۇتاش. شىمال تەرىپىدىكى بىر قىسىم يەرلەر يېقىنقى زامانلاردىن بېرى ئۆزلەشتۈرۈلۈپ كەتتىكە ئايلانغانلىقىنى ھېساپقا ئالمىغاندا، بۇ- قىرى تەرىپى پۈتۈنلەي شەھەر خارابىسىدىن ئىبارەت. خارابىلىك- تە بىرقانچە ئېگىز تۇپا دۆڭلۈكلەر بار. يەر يۈزىدە نەپىس ئويما نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن ساپال بۇيۇم پارچىلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ

1979 ـ يىلى بۇ خارابىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى قېلىن تۇپا قاتلىمىدىن ئومۇمىي ئېغىرلىقى 45 كىلوگرام كېلىدىغان خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق «ۋۇجۇ» مىس يارماقلىرى تېپىلدى.

1979 ـ يىلى بۇ خارابە ئەتراپىدىن يوغان بىر قەبرە تېپىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن رەخت، تۈرلۈك زىننەت بۇيۇملىرى چىققان. قەبرە يېنىدىن قەدىمكى شەكىلدىكى ئىمارەتلەر- نىڭ ئىزىدىن باشقا، يەنە سىرلىق ئۈچ ئېغىز ھۇجرا «گەمە»

تېپىلغان . مەزكۇر ھۇجرا ئۆيلەرنىڭ تېگىدىن ئىلاھ ھەيكەللە-
رى ، سىرلىق ھەيكەللەر ۋە ئۇلۇغ مۇئەككەللەرگە ئاتاپ ياسال-
غان قورچاق مەبۇدلارمۇ تېپىلغان ① .

1929 - يىلى ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى بۇ جايدا قېزىش
ئېلىپ بېرىپ قالدۇرغان خاتىرىسىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا ،
مەلىكە ئاۋات قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئورنى توپا دۆمبەللىرى بىلەن
تولغان بولۇپ ، بەزى جايلارنىڭ كۆل قاتلىمىدىن ، يەنە بەزى
جايلارنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمىدىن تۈرلۈك قىممەت باھالىق زىن-
نەت بۇيۇملىرى ، ساپال بۇيۇملار ، كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلى-
تىلىدىغان نەقىشلىك بۇيۇملار كۆپ تېپىلغان . بولۇپمۇ قۇم
ئاستىدا يېرىم ئوچۇق قالغان بىر قەدىمىي مۇنار ئەتراپىدىن
قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ دەۋرى ئۇزۇن ، مە-
دەنىيەت قاتلىمى مول بولۇپ ، خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى تەرىپىدىن
«قەدىمكى تاش مۇنار» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن . مۇنار يېنى-
دىكى ئىمارەت ئورنىدىن تېپىلغان براھما يېزىقى ، نەپىس تام
سۈرەتلىرى ۋە قىسمەن كۆلگە ئايلانغان سۆگەك جايدۇقلار ئۆز
ۋاقتىدا چەت ئەل ئارخېئولوگلىرىنى تولىمۇ قىزىقتۇرغان ② .

1958 - يىلىدىكى پولات - تۆمۈر تاۋلاش ھەرىكىتى جەريا-
نىدا بۇ جايدىن كۆپلىگەن ھۇجرا ئۆيلەر تېپىلغان . بۇ ئۆيلەرنىڭ
ئىچىدىن ناتونۇش يېزىق ۋاراقلىرى ، راھىبلارنىڭ كۈندىلىك
تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان نەرسىلىرى تېپىلغان بولۇپ ، خۇاڭ
ۋېنبىنىڭ خاتىرىسىدە يۇقىرىقى ھۇجرا ئۆيلەرنىڭ ئىبادەتخانا
ئورنى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان .

ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى بىر قاتار ئارخېئولو-
گىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى ، ئۇچرىتىلغان مەدەنىيەت يا-
دىكارلىق بۇيۇملىرى ۋە خارابىنىڭ ھازىرقى ئەمەلىيىتىگە ئا-
ساسلانغاندا ، بۇ قەدىمكى شەھەرنى مىلادىيە I ئەسىرنىڭ ئالدىدا
بەرپا قىلىنغان ، قەدىمكى خوتەندە بۇددا دىنى روناق تاپقان مەز-

گۈللەرە تارا گۈللەنگەن ، مىلادىيە X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يۈز بەرگەن خوتەندە ئىسلام دىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەريانىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن ۋەيران بولۇپ تاشلىنىپ كەتكەن ، دەپ قاراشقا بولىدۇ

خۇاڭ ۋېنبى ئۆز خاتىرىسىدە مىلىك ئاۋات شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا (جەنۇبىي پۈتۈنلەي تاغ) ئۇنىڭ بىر تارماق شەھىرىنىڭمۇ بولغانلىقى ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىقى بەش يول كېلىدىغانلىقىنى قەيت قىلغان ⑧

خوتەن بوستانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى گوسرىنگا (قۇرۇم) تېخىنىڭ قاراقاش دەرياسى كېسىپ ئۆتكەن غەربىي بېشىدا كوھمارىم غارى ، يۇرۇڭقاش دەرياسى كېسىپ ئۆتكەن شەرقىي بېشىدا مىلىك ئاۋات قەدىمكى شەھەر خارابىسى بار بولۇپ ، ئورنى ئاساسەن بىر - بىرىگە ئۇدۇل كېلىدۇ

1892 - يىلى فرانسىيىلىك دې رىنس قاتارلىقلار خوتەنگە كېلىپ ، بەرلىك يېزا ئاھالىلىرى قولىدىن خەنزۇچە ، قارۇشتىچە يېزىق چۈشۈرۈلگەن بىرمۇنچە مىتال پۇل ۋە «دارما پادا موتىرا» نىڭ ئۈچ ۋارىقىنى ، پارچە يىرتىق ۋاراقلىرىدىن بىر قانچىسىنى سېتىۋالغان . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، بۇ بۇيۇملارمۇ كوھمارىم (گوسرىنگا) تېغىدا بىر ئىبادەتخانىنىڭ خارابىسىدىن چىققانىكەن . ئەگەر ئۇلارنىڭ قالغان قىسمى ھازىرغىچە بۇزۇلۇپ كەتمىگەن بولسىلا ئۇلار مەلۇم قەدىمىي خارابىدە ساقلىنىپ ياتقان بولۇشى مۇمكىن ④

خوتەن رايونىدا قەدىمكى قەبرە ۋە بۇددا خارابە ئىزلىرىدىن تېپىلغان بۇددا دىنىغا ئائىت سۈرەتلەر ئىچىدە «سەككىز ئەلنىڭ شاھلىرى شارىرا (جەسەت كۈل قۇتىسى) تەقسىم قىلىشىۋاتقان سۈرەت» خېلى كونكرېت مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ . ئۇنىڭدا ساكيامۇنىنىڭ تاۋۇتى كوسناگارا شەھىرىدە كۆيدۈرۈلگەن كۈلىنى بۆلۈشۈش ئۈچۈن چېگرىداش سەككىز ئەلنىڭ شاھلىرىنىڭ

كومناگارا شەھىرىگە پىل ۋە ئاتلىق قوشۇن، ھارۋىلىق، پىيادە قوشۇن ئەۋەتكەنلىكى، ئۇلارنىڭ تەلىپى رەت قىلىنغاچقا ئەسكەرلەر ئۆزئارا تىغ كۆتۈرۈشكەنلىكى، بۇ چاغدا كومناگارا شەھىرىدە تۇرونا ئىسىملىك بىر براھمان بولۇپ، جەسەت كۈلىنى تەڭ تەقسىم قىلىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى تەسۋىرلەنگەن ⑤.

مۇشۇنداق چوڭ تارىخىي ۋەقە تەسۋىرلەنگەن قەدىمىي سىزەت خوتەندىن تېپىلغان، يەنە كېلىپ مىلىك ئاۋات قەدىمكى شەھەر خارابىسى باغرىغا قىلىپ تۇرغان تاغنىڭ قەدىمكى نامى «گوسىرنگا» بىلەن ساكيامۇنىنىڭ جەسىتى كۆيدۈرۈلۈپ، جەسەت كۈلى تەقسىم قىلىنغان شەھەرنىڭ نامى «كومناگارا»نىڭ قاپىيەداش ئىكەنلىكى تېخىمۇ قىزىقارلىق (ياكى جەلىپ قىلارلىق)

بۇددىزم رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلىشىچە، ساكيامۇنى 80 ياشقا كىرگەندە كومناگارا شەھىرىدە سالا دەرىخىنىڭ تۈۋىدە ئۆلگەن ⑧ تىبەتچە تارىخىي ماتېرىيال «كاپگۇر»دىكى «... ۋىجايا سامبىھاۋا زامانىدىكى تسالا دەرىخى ئاستىغا كەلگەن ۋە مۇشۇ جايدا ماكانلىشىپ، غايەت زور زاما ئىبادەتخانىسى سالدۇرغان» قاتارلىق بايانىدىكى «زاما ئىبادەتخانىسى» بۈگۈنكى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋا يېزىسى دائىرىسىدىكى قوم رابات قەدىمكى بۇتخانا خارابىسى بولۇپ، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى «ۋاڭ شىن ئىبادەتخانىسى» ئىكەنلىكى دەسلەپكى قەدەمدە مۆلچەرلەندى.

زاما ئىبادەتخانىسى سېلىنغان جايدىكى دەرەخ نامى «تسالا» بىلەن ساكيامۇنى جان ئۈزگەن جايدىكى دەرەخ نامى «سالا» بەنلا يېقىن قاپىيەداش. ساكيامۇنىنىڭ ئۆزىمۇ خوتەن ئېھارى بىلەن قوشنا بولغان نېپالدا تۇغۇلغان.

قەدىمكى خوتەندە سالىك قۇۋۋىتىنىڭ باشقانلىقى ھەممىگە

AltunOq

ئايان بولۇپ، بۈگۈنكى خوتەنلىكلەرنىڭ يىراق ئەجدادى ساكلارغا باغلىنىدۇ. يەنە ئالايلى «كاپگۇر» دا تىلغا ئېلىنغان «ساكيامۇنى ھايات چېغىدا ئالىملىرىنى باشلاپ لىيال (خوتەن) غا كەپتۇ. ساكيامۇنى شۇ چاغدا زېمىنغا شەپقەت نۇرىنى ياغدۇرۇپتۇ، شەپقەت نۇرىنىڭ كاراماتىدىن 363 دانە نىلۇپەر ھاسىل بولۇپتۇ . . شۇنىڭدىن كېيىن ساكيامۇنى گومىرنىگا تېغىنىڭ يېنىدىكى ئىبادەتخانىدا جانلىقلارغا بەخت تىلەپ يەتتە كۈن تۇرۇپتۇ ھازىرمۇ ئۇ يەردە كىچىك بىر بۇددا مۇنارى بار ئىكەن . . . بۇ چاغدا ئاناندا ساكيامۇنىدىن يۈز بەرگەن ۋەقەنى سوراپتۇ. ساكيامۇنى ئۇنىڭغا «… مېنىڭ كەينىمدىكى ئۇ كۆل قۇرۇپ، لىيال دەپ ئاتىلىدىغان زېمىنغا ئايلىنىدۇ. كەلگۈسىدە شەپقەت نۇرى ئۈچ قېتىم ئايلانغان جايغا بەش مۇنارىسى بار چوڭ شەھەر قۇرۇپ، نامىنى «ئۇدۇن»، دەپ ئاتاش كېرەك» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ». «بۇددا 80 ياشقا كىرگەندە، يەنى نىرۋاناغا يېتىشتىن ئاۋۋال لىيال (خوتەن) غا بارغانمىش» ⑦ قاتارلىق بايانلارنىڭ بەزىلىرى گەرچە رىۋايەت تۈسىدە بولسىمۇ، بۇلارنى يۇقىرىقى پاكىتلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ.

بۈگۈنكى خوتەن دىيارىدىن قەدىمىي شەھەر خارابە ئىزلىرى، قەدىمكى ئىبادەتخانىلار، مۇنار ۋە مۇنار قالدۇقلىرى خېلى كۆپ تېپىلدى. خوتەندە ئېچىلغان ھەرقايسى قەدىمكى بۇتخانا خارابىلىرىنىڭ ھەممىسىدە نىلۇپەر گۈللۈك بېزەك، نىلۇپەر گۈللۈك شەكىل - نۇسخىلارنىڭ كۆپ بولۇشىمۇ يەنە بىر ئالاھىدىلىك.

ئىزاھلار

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1989 - يىل 3 - سان، 161 - ، 162 - بەتلەر

② يۇقىرىقىدا ئوخشاش.

③ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىل 3 ـ سان، 162 ـ بەت.

④ يۇقىرىقى ژۇرنال، 1988 ـ يىل 3 ـ سان، 132 ـ بەت.

⑤ يۇقىرىقى ژۇرنال، 1988 ـ يىل، 2 ـ سان، 166 ـ بەت.

⑥ قۇربان ۋەلى: «قىزىل مىڭئۆي رەسىملىرى ھېكايىسى» ناملىق كىتاب، 25 ـ بەت.

⑦ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 1988 ـ يىل 2 ـ سان، 1 ـ بەتتىكى ماقالىگە قارالسۇن.

ئىمام مۇسا كازىم قەبرىستانلىقى

ئىمام مۇسا كازىم قەبرىستانلىقى خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 18 كىلومېتىر كېلىدىغان «بۇزاق» يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تۇتاش كەتكەن كەڭ سايلىقتا بولۇپ، بۇ سايلىقنىڭ شىمالىي تەرىپى كۆجۈم بوستانلىققا، جەنۇبىي تەرىپى كوئىنلۇن تاغلىرىغا، غەربىي تەرىپى قاراقاش دەرياسىغا، شەرق تەرىپى يۇرۇڭقاش دەرياسىغا تۇتىشىدۇ. قەبرىستانلىقنىڭ ئورنى مانا مۇشۇ سايلىقنىڭ بۇزاق يېزىسىغا تۇتاشقان شىمالىي قىسمىغا، شەرقىي مېرىدىئان 79°48′، شىمالىي پاراللېل 39°20′ قا توغرا كېلىدۇ.

قەبرىستانلىقنىڭ شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن بىر كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن يېرىم كىلومېتىر كېلىدۇ. قەبرىستانلىقنىڭ كەتكە تۇتاش شىمالىي قىسمىدا دائىرىسى 40×60 مېتىر كېلىدىغان تۆت چاسا خانىقا (چوڭ مەسچىت) قورۇ تېمى، قورۇ تام ئىچىدە چوڭ خانىقا بار. خانىقانىڭ جەنۇبىي قورۇ تېمىنىڭ سىرتىدا قورۇق تام ئىچىگە ئېلىنغان ناھايىتى چوڭ بىر قەبرە بولۇپ، ئاۋاپ نۇقتىسى دەل مۇشۇ قەبرە. خوتەندىكى ئىسلام دىنى ئېتىقادچىلىرى ئىمام مۇساكازىم مۇشۇ قەبرىگە دەپنە قىلىنغان، دېيىشىدۇ.

تارىختىن بىزگە مەلۇمكى، ئىمام مۇساكازىم خوتەنگە كەلمىگەن، بۇ زاتنىڭ دەپنەگاھىمۇ باشقا جايدا. ئەينى ۋاقىتتىكى ئېتىقاد ـ ئادەت تۈپەيلىدىن «ئۇلۇغ» دەپ ئاتالغان كىشىلەر نامىغا قەبرە تىكلەپ ئاۋاپ قىلىش يۈزىسىدىن بۇ قەبرە ياسالغان بولسا كېرەك. ئەمما، ئىمام مۇساكازىم قەبرىسى ۋە مەزكۇر

خانىقا قاچان ياسالغان؟ زادى بۇ چولڭ قەبرىستانلىق ھەقىقىي ئەھۋالى قانداق؟ بۇ تەرەپلەر داۋاملىق ئىزدىنىش داۋامىمىزدە تۇرماقتا

خوتەن خەلقى، جۇملىدىن ئىسلام دىنى ئېتىقادچىلىرى «مۇقەددەس جاي» دەپ قەدىرلەپ، ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ئۆزلىرىنىڭ زىيارەتگاھلىقى قىلىپ كەلگەن بۇ جايدىن 1958 - يىلدىن ھازىرغىچە ياغاچتىن ياسالغان جەسەت ساندۇقى (گۆرەسەي) غا سېلىنغان، كىيىم - كېچەك كىيدۈرۈلگەن ۋە بەزى ئاخىرەتلىك بۇيۇملارنى قوشۇپ دەپنە قىلىنغان جەسەتلەر كۆپ چىققان. مازار ئەھۋالىدىن خەۋەردار كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇزۇن يىللاردىن بېرى كىشىلەر گۆرلۈك كولاش جەريانىدا تاۋۇتقا سېلىنغان جەسەتلەرنى كۆپ ئۇچراتقان.

1984 - يىلى دەل ئىمام كازىم قەبرىسى يېنىدىن بايقالغان ۋە قۇتقۇزۇش مەقسىتىدە قېزىۋېلىنغان تاۋۇتقا سېلىنغان جەسەت ۋە ئاخىرەتلىك بۇيۇملار بىزنىڭ دىققەت - ئېتىبارىمىزنى ئالاھىدە قوزغايدۇ. جەسەت ساندۇقى ھەشەمەتلىك ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ سىرتقى تۆت يان يۈزىگە ئەجدىھا، يولۋاس، تاشپاقا، سېرىق قۇشقاچنىڭ رەسىمى رەڭلىك سىزىپ چۈشۈرۈلگەن. ئۇنىڭ رەڭلىرى قېزىۋېلىنغانغا قەدەر يەنىلا ئۆڭمىگەن. سىرتى ئېغىنكىسى بىرقەدەر يۇقىرى، ئۈستى ئۆزگىچە بولۇپ، تاۋۇت پۈتۈنلەي ياغاچ مىخ بىلەن مىخلىنىپ ياسالغان. جەسەتنىڭ چىرىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش مەقسىتىدە، تاۋۇت ئىچىدىكى جەسەتنىڭ ئاستى، ئۈستى ۋە يان تەرەپلىرىگە ئاق پاراشوك (ھاك بولسا كېرەك)نى پەتكۈچە قويغان. جەسەتكە نەپىس يېپەك كىيىم - كېچەك كىيگۈزۈلگەن، جەسەتنىڭ چېچى پاكىز چۈشۈرۈلۈپ، ئۆرۈمە (قوڭۇر رەڭلىك) ئۇزۇن چېچى يېنىدا قويۇلغان، ئېڭىكى قوشۇلغان، پۇتى چېتىلغان. جەسەت 50 ياش ئۆپچۆرىسىدىكى ئەر كىشى بولۇپ، بىر پۈتۈن ھالدا قۇرۇپ قېتىپ قالغان ۋە ساق ساقلانغان. جەسەت يۈزىگە يېپىلغان ئاق

يىپەك يۇپۇق ئىنتايىن نەپىس بولۇپ، كەڭلىكى 60 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 65 سانتىمېتىر كېلىدۇ. يۇپۇقنىڭ تۆت تەرەپ ئۈست بۆرجىكىدىن ئاستىغا تىك داۋاملاشتۇرۇپ 10 دانە خەنزۇچە خەت يېزىلغان بولۇپ، هازىرمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇ خەتلەرنى ئوقۇش ئاسان بولسىمۇ، لېكىن مەزمۇنىغا بېرىلگەن تەبىر ئىچىچە بىردەك ئەمەس. شەخسەن مەن «ھەممە ئادەم ئەل بولىدىغان، ئەر باش ۋەزىر «لى ۋاڭ ئېر» دېگەن تەرجىمە مەزمۇنىنى بىرقەدەر توغرا دەپ قارايمەن. خەنزۇچە خەتنىڭ ئاستى تەرىپىدىكى بۆرجەككە يۇقىرىقى خەت بىلەن بىر تۈز سىزىق ئۈدۈل هالدا يەنە بىر قۇر يېزىق (بەلكىم گەينى چاغدىكى خوتەن يەرلىك ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېزىقى بولسا كېرەك) تا 5 دانە خەت يېزىلغان. بۇ خەتنى ئېنىق ئوقۇپ چۈشىنىشكە مۇۋەپپەق بولالمىدۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خەت ئەسلىدە بىرئاز ئۆڭۈپ كەتكەچكە، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن هازىر پەرق ئېتىشكە بولمايدىغان هالەتكە يەتتى. بىز ئۇ خەتلەرنى تېزرەك ئوقۇپ، مەنىسىنى چۈشىنىۋېلىشقا تەقەززامىز.

ئاخىرەتلىك يۇيۇملاردىن يەنە جەسەت يېنىغا 23× 23 سانتىمېتىر چوڭلۇقتىكى يىپەك توقۇلما قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈست تەرىپىنىڭ تۆت بۆرجىكىدە 23 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا قېنىق يېشىل رەڭلىك توقۇلما شوينىسى بار. شوينا مەزكۇر توقۇلمىنىڭ چۆرىسىگە تۇتۇلغان جىيەكلىكنىڭ (داۋامى) ئۆزىدىن چىقىرىلغان بولغاچقا، توقۇلمىغا تۇتۇلغان جىيەكلىكنىڭ داۋامى توقۇلمىنىڭ ئۈستى تۆت بۆرجەكتە يىغىنلاپ ئۆرۈشىپ تەبىئىي هالدا هالقا شەكىللىك (ئاسما) شوينا هاسىل بولغان. شوينىنىڭ ئۇچ يېرىگە، سېرىق رەڭلىك يىپەك پۆپۈك ئورنىتىلغان يىپەك توقۇلمىنىڭ شوينىسى چىقىرىلغان بۆرجىكىدىن هېسابلىغاندا 13× 13 سانتىمېتىر كېلىدىغان قىسمى مۇشۇن رەڭلىك قېلىن يىپەك توقۇلما رەختتە بولۇپ، قالغان قىسمىغا

AltunOq

ئېچىمىز ئاق يىپەك رەخت ئۆلانغان. بۇ يىپەك توقۇلمىنىڭ سۆسۈن رەڭلىك قىسمىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بەئەينى كۆيۈۋاتقان ئوتنىڭ رەڭلىك رەسمى كەشتە قىلىپ چۈشۈرۈلگەن. ئوت يالقۇنىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا، كىچىكىدىن باشلاپ بىر - بىرىنىڭ سىرتىغا تەبىئىي چۈشۈرۈلگەن 6 دانە چەمبىرەك چىقىرىلغان بولۇپ، بىرىنچى چەمبىرەك ئىچى ئاچ خورما رەڭدە، ئىككىنچى چەمبىرەك ئىچى ئاق رەڭدە. ئۈچىنچى چەمبىرەك ئىچى سۆسۈن رەڭدە. تۆتىنچى چەمبىرەك ئىچى سېرىق رەڭدە. بەشىنچى چەمبىرەك ئىچى سۇس هاۋا رەڭدە. ئالتىنچى چەمبىرەك ئىچى ئاق رەڭدە. يىپەك توقۇلمىغا چۈشۈرۈلگەن ئوت يالقۇنى، ئوت يالقۇنى ئوتتۇرىسىدىكى ئالتە چەمبىرەك ۋە هەر خىل رەڭ قاتارلىقلارنىڭ هەربىرى كۆز ئالدىغا مەلۇم سىمۋوللۇق مەنىگە ئىگە بولسا كېرەك.

مەزكۇر يىپەك توقۇلمىنىڭ سۆسۈن رەڭلىك قىسمى ئىككى لەۋەت قىلىنىپ يىپەك توقۇلما رەخت بولۇپ، ئۇنىڭ ئوڭ - تەتۈر يۈزى يوق. چۈنكى ئۇنىڭغا كەشتىلەنگەن رەڭلىك رەسىملەر ئىككى پارچە يىپەك رەختكە ئوخشاش چۈشۈرۈلۈپ، ئۇلارنىڭ تەتۈر يۈزىنى بىر - بىرىگە چاپلاشتۇرۇپ تىكىلگەن. شۇڭا ئۇنىڭ ئىككىلا يۈزى ئوخشاش چىققان. باشتىكى سۆزىمىزدە بايان قىلىشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، يىپەك توقۇلمىنىڭ شۇيىمىسى ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىنىڭ ئۈست بۇرجىكىدە دېگەنىدۇق. ئەمما ئۇنىڭ هەر ئىككى يۈزى ئوخشاش بولغاچقا، شۇيىمىسى ئۇنىڭ سول تەرىپىنىڭ ئۈست بۇرجىكىدە دېسەكمۇ بولىدۇ

كىچىكرەك قولىياغلىق شەكلىدىكى بۇ يىپەك توقۇلمىغا كەشتە قىلىپ چۈشۈرۈلگەن رەسىم شەكلى بۇددا دىنى رىۋايىتىدىكى چىنتامانى (سانسكرىتچە Cintaman. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا نوملىرىدا چىنتامانى، ئەنىر ۋەھىدا [illegible] ئېيتىلىدۇ) گۆھىرىنىڭ سۈرىتىنىڭ شەكلىگە [illegible] [illegible]

شۇنىڭغا قارىغاندا، ئاسقىلى بولىدىغان شويىنىسى بار بۇ توقۇلما تۇمار ئورنىدا ئىشلىتىلسە كېرەك.

دېمەك، ئىمام مۇساكازىم قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان تاۋۇتقا سېلىنغان جەسەتلەر بۇددا دىنى (قائىدىسى) بويىچە دەپنە قىلىنغان بولمىسىمۇ. ئۇنىڭدا ئېگىكىنى قوشۇش، پۇتىنى چېتىش قاتارلىق خوتەندە هازىرمۇ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان دەپنە ئادەتلىرىمۇ بار.

ئىمام مۇساكازىم قەبرىستانلىقى ئىسلام دىنى خوتەنگە كىرگەندىن كېيىنكى قەبرىستانلىق بولماستىن، بەلكى بۇددا دىنى خوتەندە هۆكۈم سۈرگەن مەزگىلگە تەۋە قەبرىستانلىق بولۇپ، ئۇنى ئىسلام دىنى خوتەنگە كىرگەندىن كېيىنمۇ ئىسلام دىنى قوبۇل قىلغان خەلق يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ قەبرىستانلىقى قىلىپ كەلگەنلىكى ئېنىق، ھەتتا هازىرمۇ شۇنداق.

ئىمام مۇساكازىم قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنىپ بىز تەتقىق قىلىۋاتقان بۇ جەسەتنىڭ ئۈستىگە «ئەر باش ۋەزىر لى ۋاڭ ئېر» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن يىپەك رەخت يېپىلغانلىقى ئۇنىڭ «ۋەزىر لى ۋاڭ ئېر» بولۇشى ئېھتىمالى. جەسەت بېشىدىكى رەڭلىك كەشتە چۈشۈرۈلگەن يىپەك توقۇلما قاتارلىقلار، بۇ قەبرىستانلىقنىڭ ئۆز ۋاقتىدا خان، ۋەزىر، يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى دەپنە قىلىنىدىغان قەبرىستانلىق ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ.

تارىختىن بىزگە مەلۇمكى، بۇددا دىنى خوتەنگە مىلادىيەدىن خېلى ئىلگىرى كىرگەن بولۇپ، خوتەندە مىڭ يىلدىن كۆپرەك هۆكۈم سۈرۈپ، مىلادىيە X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دىنى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلغان. دېمەك، يۇقىرىقى جەسەتنىڭ ئەڭ كەم دېگەندىمۇ بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرى دەپنە قىلىنغانلىقى شەك ـ شۈبھىسىز.

جەسەت بۆزىگە يېپىلغان ئاق يىپەك يوپۇقتا يېزىل-

غان » . . . ۋەزىرلى ۋالى ئېرى » دېگەن خەتلەرگە ئاساسەن ، لى ۋالى ئېرىنىڭ ئۇدۇن خانى لى شىڭتيەن (ۋىيسا سامبىھاۋا ، تەخمى- نەن مىلادىيە 912 ـ 966 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۈستىدە ئىزدىنىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ

ئىسلام مۇساكازىم قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان قەدىمكى جە- سەتلەر ۋە بىرگە چىققان ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئۈستىدە ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىش بىزنى بۇنىڭدىن مىڭ يىللار ئىلگىرى خوتەن زېمىنىدا ياشىغان خەلقنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ، ئۆرپ ـ ئادىتى ، تىل ـ يېزىقى ، مەدەنىيەت ساپاسى ، ئىلگىرى ـ كېيىن- كى دىنىي ئېتىقادلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە ھاكىمى- يەت قۇرۇلمىسى قاتارلىق مەسىلىلەرنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ

ئاق سېپىل قەدىمكى شەھەر قەلئەسى

ئاق سېپىل قەدىمكى شەھەر قەلئە خارابىسى لوپ ناھىيەسىنىڭ ماڭگۇيا يېزىسىغا تۇتاشقان شىمالىي قۇملۇقنىڭ 5 كىلومېتىر ئىچكىرىسىدە بولۇپ، لوپ ناھىيە بازىرىدىن 17 كىلومېتىر يىراقلىقتا.

«ئاق سېپىل» دېگەن ئاتالغۇ، بۇ جايدىكى يەرلىك خەلقنىڭ مۇشۇ خارابىگە قويغان نامى. چۈنكى، ھازىر بۇ خارابىدە ساقلىنىپ قالغان سېپىل تېمى ئەينى چاغدا خام كېسەكتىن سېلىنغان بولغاچقا، چەكسىز قۇملۇق ئىچىدە بۇ تام يىراقتىن ئاقۇچ كۆرۈنگەچكە، كىشىلەر ئاق سېپىل دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك.

ئاق سېپىل قەدىمكى شەھەر قەلئە خارابىسى دېيىلىۋاتقان بۇ جايدا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان ياي شەكلىدە 105 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى سېپىل تېمىلا ساقلىنىپ قالغان. ساقلىنىپ قالغان بۇ تامنىڭ ئېگىزلىكى 2.5 مېتىر، قېلىنلىقى 1.8 مېتىر ئەتراپىدا. سېپىل تېمى ياسالغان كېسەكلەرنىڭ ھەممىسى تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ، چوڭ – كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس، بەزىلىرى 20× 31 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 8 سانتىمېتىر، بەزىلىرى 32× 50 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 12 سانتىمېتىر. ئالاھىدە ئەھۋال شۇكى، سېپىل تېمىغا ئىشلىتىلگەن ھەربىر كېسەكنىڭ بىر تەرەپ يۈزىگە ئۆز ۋاقتىدا كېسەكنى قويغاندا تىرناق ياكى تەمەچ ياغاچقا جىجىپ بەلگە سېلىپ قويغان. مۇناسىۋەتلىك كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ ياھالىشى ئارقى-

لىق . بۇ بەلگىلەرنىڭ يېزىق ھەرپلىرى ئىكەنلىكى . كېيىكلەر-
دىكى ھەرپلەرنىڭ 15 دانىسى قارۇشتى يېزىقى ھەرپلىرى ، 2
دانىسى براخمان يېزىقى ھەرپلىرى ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى (1)
قارۇشتى يېزىقى بىلەن براخمان يېزىقىنىڭ بۇ خىل شەكلى
ھىندىستاننىڭ ماۋۇرىيا خانلىقى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 322 -
يىللاردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 185 - يىللارغىچە) دەۋرىدە
قوللىنىلغانلىقى تارىختىن بىزگە ئايان. بىراق ، ئەينى چاغدا
سېپىل تېمى ياسالغاندا كېسەكلەرنى تامغا قويۇشتا يېزىق بار
تەرىپىنى دۈم قويۇپ ئورۇنلاشتۇرغاچقا ، يېزىقلارنىڭ ھەممىسى-
نى كۆرۈش ئىمكانىيىتى يوق بولۇپ ، قىسمەن ئاجراپ كەتكەن ،
سۇنۇپ پارچىلىنىپ كەتكەن كېسەكلەردىكى ھەرپلەرنىڭ مۇنا-
سىۋىتى ، يەنى سۆز - جۈملە بولۇپ شەكىللىنىش تەرتىپىنى
ھازىرچە ئېنىقلاشقا بولمايدۇ .

ھازىرقى ئەھۋالدا بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ يەر ئۈستىكى
ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى شامال - بوران يالاپ ئۇچۇرتۇپ كەت-
كەن بولغاچقا ، ساقلىنىپ قالغان سېپىل تېمى ئاستى ، ئەسلى
يەر يۈزىدىن 3 - 4 مېتىر تۆۋەنلەپ كەتكەن . شۇڭا ، سېپىل
ئىچى دەپ قارالغان شەھەر ئورنىدىن ئۆي - ئىمارەت قالدۇقى
قالمىغان . بىراق ، ساقلىنىپ قالغان قەدىمىي شەھەر قەلئە
سېپىلىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئەتراپىدىكى 100 كۋادرات كىلومې-
تىرغا يېقىن جايدىكى (بولۇپمۇ قالدۇق سېپىل تېمىنىڭ غەربى-
دىكى) قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا ، ئەينى چاغدا شەھەرنى مەركەز
قىلىپ ئولتۇراقلىشىپ ياشىغان كىشىلەرنىڭ ھاياتىي پائالىيەت
ئىز - نىشانلىرى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولۇپ تۇرىدۇ .

ئاق سېپىل قەدىمىي شەھەر قەلئە خارابىسىدىن ئىلگىرى-
كېيىن بولۇپ ، قارۇشتىچە - خەنزۇچە يېزىق چۈشۈرۈلگەن ئات
سۈرەتلىك ، تۆگە سۈرەتلىك مىس پۇلى ، ساپالدىن ناھايىتى
كۆركەم ياسالغان ئات ھەيكىلى ، شەرقىي خەن دەۋرىگە تەئەللۇق

AltunOq

«ۋژجۇ» مىس پۇل ، كۆسەن كىچىك مىس پۇلى ، ئوقيا ئوقى
باشىقى ، كەمەرنىڭ مىس توقىسى ، مىس بىلەزۈك ، مىستىن
ياسالغان ھالقا ـ مۇنچاق ، مىس ۋە ئەينەكتىن ياسالغان تۈرلۈك
زىننەت بۇيۇم پارچىلىرى ، ھەر خىل رەڭدار مارجان ، ساپال
ئۇرچۇق ، تۈرلۈك ساپال بۇيۇم پارچىلىرى ، ناھايىتى ئوخشى-
تىپ ياسالغان ساپالدىن يىلە قۇرتى (ھەيكىلى) قاتارلىق مەدە-
نىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى يىغىۋېلىنغان .

ئەنگلىيىلىك ۋ . روكشىلنىڭ «لىيال (ئۇدۇن)نىڭ قەدى-
كى زامان تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە ، تىبەتچە تارىخىي ماتېرىيال
«كاپگۇر» دىكى قەدىمكى خوتەنگە ئالاقىدار باياتلاردىن تۆۋەندى-
كىلەر ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان « . قۇستانە بىر تۈمەن
ئائىلىق كىشىنى باشلاپ يۇرتىنى (ماكانلىشىپ خانلىق قۇرۇشقا
لايىق جاينى) تېپىش ئۈچۈن غەربكە ئاتلىنىپ لىيال (ئۇدۇن)
دىكى ئومىكار دېگەن جايغا كېلىدۇ ئۇ چاغدا ھىندىستاندا
ئاسوكا خاننىڭ ۋەزىرى ياساسنىڭ جەمەتلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىكى
لەدەپ كەتكەنىدى . بۇ ئىش خاننى غەزەپلەندۈردى . شۇڭا ياساس
7 مىڭ ئادەمنى باشلاپ ئۆز يۇرتىنى (ماكانلىشىشقا قۇلاي جاي)
ئىزدەش ئۈچۈن شەرققە قاراپ ئاتلىنىپ ئاخىر ئۇدۇن دەرياسى-
نىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى دالىغا يېتىپ كېلىدۇ شۇنىڭ بى-
لەن قۇستانە قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ ئۇدۇن دەرياسىنىڭ
جەنۇبىدىكى ماڭگۇيا دېگەن جايدا ياساس بىلەن كۆرۈشىدۇ
. قۇستانەخان ، ياساس ۋەزىر بولىدۇ . . . . شۇنىڭدىن كېيىن
ئۇلار بىر قەلئە سالىدۇ .»②

يۇقىرىقى تارىخىي ماتېرىيالدا تىلغا ئېلىنغان «ماڭگۇيا»
دېگەن جاي ، بۇ ماقالىمىزدە تونۇشتۇرۇۋاتقان ئاق سېپىل قەدى-
مىي شەھەر قەلئە خارابىسى جايلاشقان بۇگۇنكى لوپ ناھىيە
ماڭگۇيا يېزىسىنىڭ دەل ئۆزى بولۇپ ، ھازىرمۇ ھەم شۇ نامدا
ئاتىلىدۇ . پەرەز قىلىشقا بولىدىكى ، قۇستانە ، ياساس قاتارلىقلار

لار خوتەندە ئورۇنلىشىپ ھاكىمىيەت ئورناتقاندا سالدۇرغان شەھەر سېپىلى ، بۇگۈنكى ئاق سېپىل قەدىمكى شەھەر قەلئە خارابىسى بولۇشى مۇمكىن بىراق ، قوستانە ، پاساس قاتارلىق- لار خوتەندە ماكانلىشىپ ئورناتقان بۇ ھاكىمىيەت ۋە سېپىللىق شەھەر ، قەدىمكى خوتەندە «تۇنجى ھاكىمىيەت» ، «تۇنجى شە- ھەر» ئەمەس ئەلۋەتتە

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى IV ، ئەسىرلەردە قەدىمكى خوتەن ئا- ھالىلىرىنىڭ ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىغا ، ئاۋات شەھەرلەرگە ئې- گە ئىكەنلىكىنى تارىخىي ماتېرىياللار (بولۇپمۇ «شاھنامە») ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ

دۆلىتىمىزدىكى خەنزۇچە ماتېرىياللاردىن ئالساق ، ئەمەند- يە - يېغىلىق دەۋرىدە يېزىلغان «موتيەنزى تەزكىرىسى» دە ، «... پەغپۇر مەيلى ئىچىپ يولغا چىقىپتۇ كۇئىنلۇننىڭ باغرىدا ، چىشۇينىڭ جەنۇبىدا قونۇپتۇ . . جوزىدا ئارام ئاپتۇ ، ئېقىمىدا بىرلىق تۇتۇپتۇ جوزىدىكى كىشىلەر ئاق قاشتېشى تەقدىم قىلىپتۇ» قاتارلىق بايانلار بار ③ گەرچە بۇ بايانلار رىۋايەت تۈسىدە بولسىمۇ ، قەدىمكى خوتەننىڭ جۇغراپىيىۋى جاي- لىشىش ئەھۋالىغا ئاساسەن ماس بولۇپ ، قەدىمدىن تاكى ھازىر- غىچە خوتەن كۇئىنلۇن باغرىدىكى ھەممە ئېتىراپ قىلغان داڭ- لىق قاشتېشى ماكانى بولۇپ كەلدى . «جۇنامە يات ئەللەر تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن «چىشۇ» دەرياسىنىڭ بۇگۈنكى نارىم دەرياسى ئىكەنلىكى ئالدىنقى مۇناسىۋەتلىك ماقالىدا مۇئەي- يەنلەشكەندى «موتيەنزى تەزكىرىسى»دىكى «چىشۇي» بىلەن «جۇنامە يات ئەللەر تەزكىرىسى» دىكى «چىشۇ» ئاتالغۇسى بىلەن پەرقلىق بولسىمۇ ، بۇ ئىككى ئاتالغۇ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ، قەدىمكى ئاتالغۇلارنى كېيىنكى زاماندىكى تىل - يېزىق بىلەن تەلەپپۇز قىلىپ ئاتاپ يېزىشتىن كېلىپ چىققان پەرقمۇ- ، ئەمەسمۇ ئىزدىنىشكە تېگىشلىك . يەنە كېلىپ بۇقىرىقى خەنزۇ.

چە ئىككى تارىخىي خاتىرىنىڭ يېزىلغان ۋاقىت دەۋر قارىلىقى
ناھايىتى ئۇزۇن بولغاچقا، ھېرەر ئورۇننىڭ نام ـ ئاتالغۇسىدا
قىسمەن پەرقلەرنىڭ بولۇشى تەبىئىي ئەھۋال. تارىخىي ماتېرى ـ
ياللارنىڭ ئىسپاتلىشىدىن قارىغاندا، «پەغپۇر» نىڭ غەربكە
بارغان ۋاقتى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى X ئەسىر ئىكەن ④ ئۇ
چاغلاردا تارىم دەرياسى ۋادىسى تۇتاش كەتكەن بوستانلىق ئىدى.
1976 ـ يىلى خېنەننىڭ ئەنياڭ شەھىرىدىن شاڭ سۇلالى ـ
سى دەۋرىگە ئائىت بىر ئايالنىڭ قەبرىسىدىن 750 پارچىدىن
ئارتۇق قاشتېشى بۇيۇمى تېپىلدى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە ھەم ـ
مىسى شىنجاڭ خوتەن قاشتېشى ئىكەنلىكى بېكىتىلگەن⑤
دېمەك، مىلادىيەدىن XII ئەسىر بۇرۇنلا قەدىمىي خوتەن
كىشىلىرى بىلەن خواڭخې دەرياسى ۋادىسى كىشىلىرى سودا ـ
ئالاقىدا بولغان. شۇڭا، قەدىمكى خوتەن دىيارىدىكى ئەجدادلار ـ
نىڭ تۇنجى ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى ۋە تۇنجى شەھەرلىرىنى
مىلادىيەدىن مىڭ يىللار ئىلگىرىكى زامانلاردىن سۈرۈشتۈرۈشكە
توغرا كېلىدۇ.

خوتەن دىيارىغا تەبىئەت ئاتا قىلغان ئەسلى يارالمىش يەر
تۈزۈلۈشىگە مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، قە ـ
دىمكى خوتەن ئاھالىلىرى شىمالدىكى ئەسلى ماكانلىرى (بۈگۈن ـ
كى خوتەن رايونىنىڭ شىمالىدىكى بىپايان قۇملۇق، يەنى تەكلى
ماكان)دىن دەريا ـ ئېقىن بېشى جەنۇب تەرەپكە كۆپ قېتىم
كۆچكەن. مانا ھازىرقى ئاھالىلەرنىڭ جەنۇب تەرەپ كونلۇن
تاغلىرىنىڭ باغرىغا قاپسىلىپ ئولتۇراقلىشىپ ياشاۋاتانلىقى ئە ـ
مەلىيەت.

دېمەك، ئاق سېپىل قەدىمكى شەھىرىنىڭ بەرپا قىلىنغان
ۋاقتى، قەدىمكى خوتەن ئاھالىلىرىنىڭ يىراق تارىختىكى كۆپ
قېتىم جەنۇبقا قاراپ كۆچۈپ ماكانلىشىشىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىر ـ
قى مەزگىللىرىگە توغرا كەلسە كېرەك. بۈگۈنكى كۈندە ئاق

سېپىل قەدىمي شەھەر قەلئە خارابىسىنىڭ ھازىرقى ئاھالىلەر ئولتۇراق جايلىرىغا يېقىن (5 كىلومېتىرچە) بولۇشى، بۇنىڭدىن بېشارەت بېرىدۇ.

قىسقىسى، ئاق سېپىل قەدىمي شەھەر قەلئە خارابىسى ئۈستىدە يەنىمۇ ئەتراپلىق ئىزدىنىشكە، بولۇپمۇ، قەدىمي شەھەر قەلئە خارابىسىنى مەركەز قىلغان ئەتراپتىكى قەدىمي ئاھالىلەر رايونى خارابىسىنى ئەستايىل، چوڭقۇر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ

ئىزاھلار

① «بۇلاق» ژۇرنىلى 1984 - يىل ئومۇمىي 11 - سان 206 - بەت.

② «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 1988 - يىل 2 - سان، 4 - بەت.

③ لى يېنىھىڭ: «بۇددا ئېلى ئۇدۇن» كىتابى 1995 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 55 - ، 56 - بەتلەر.

④ يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

⑤ «شىنجاڭ كۇتۇپخانىچىلىقى» ژۇرنىلى 1983 - يىل 1 - ، 2 - (قوشما) سان، 82 - ، 83 - بەتلەر.

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسى

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسى — لوپ ناھىيە جىيا
يېزىسىنىڭ شىمالىغا ، يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغى-
قىغا جايلاشقان بولۇپ ، بوستانلىق بىلەن بولغان ئارىلىقى 30
كىلومېتىر كېلىدۇ . ھازىر بارخان دۆۋىلىرى يەنى ئېگىز بارخان
قۇم دۆۋىلىرى بۇ خارابىنى ئوراپ تۇرىدۇ
«راۋاق» ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ ، «ئۈستىگە چىققىلى بولى-
دىغان قىلىپ ياسالغان مۇنار» ياكى «ئەتراپىنى كۆزەتكىلى بو-
لىدىغان ياسالغان ئېگىز ئىمارەت» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە . مۇشۇ
چۈشەنچىگە ئاساسلانغاندا ، بۇ خارابىنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان
قىسمى ، يەرلىك خەلقنىڭ بۇ خارابىگە قويغان نام ـ ئاتالغۇسىغا
ئاساسەن مۇۋاپىق چۈنكى ، راۋاق قەدىمكى بۇتخانىسى ئۆز زاما-
نىسىدا ھەيۋەتلىك ئېگىز مۇنار بولغان چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىسى
بولسىمۇ ، بۈگۈنكى كۈندە بۇتخانا ئۆيلىرى ۋە باشقا ئەسلىھەلىرى
ئاساسەن تۈگەپ خارابىگە ئايلىنىپ كەتكەن ، پەقەت ئېگىز مۇنار
ۋە بۇ ئىبادەتخانىنىڭ تۆت ئەتراپىغا سېلىنغان قورشاۋ ھويلا
تامىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ساقلىنىپ قالغان .
راۋاق قەدىمىي بۇتخانا خارابىسى ، خوتەن رايونىدا ھازىرغا
قەدەر بايقالغان قەدىمكى بۇتخانا ئىزلىرى ئىچىدە بىرقەدەر ياخ-
شىراق ساقلانغان ئورۇن بولۇپ ، ئومۇمىي كۆلىمى 300 كۋاد-
رات مېتىر ئەتراپىدا ھازىرمۇ ئاساسەن ساق تۇرۇۋاتقان مۇنار-
نىڭ يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى 8 مېتىر كېلىدۇ . مۇنار سۇپىسى-
نىڭ تۆۋەن قەۋىتى قوشۇش (+) شەكلىدە . ئىككىنچى قەۋىتى
چاسا شەكلىدە ، ئۈچىنچى قەۋەت گەۋدە قىسمى سىلىندىر شەك-

AltunOq

لىدە ئېگىزلىگەن . بۇددا بىناكارلىق ئەنئەنىسىدىن قارىغاندا ، سىلىندىر ئۈستىدە بارغانسېرى كىچىكلەپ ئۇچلىنىپ ئېگىزلەگەن قۇرۇلمىسى بولۇشى مۇمكىن . مۇنار سۇپىسىنىڭ ئومۇمىي دىئامېتىرى 9.6 مېتىر بولۇپ ، سۇپىدىن تەكشى يىراقلىقتا تۆت ئەتراپىغا چوڭ ھويلا قورشاۋ تام سېلىنغان . تامنىڭ شەرقىدىن - غەربكە ئۇزۇنلۇقى 50 مېتىر . شىمالدىن جەنۇبقا كەڭلىكى 45 مېتىر . تامنىڭ ھازىرقى ئېگىزلىكى 2 مېتىر بولۇپ ، تام ئەڭ ئۈستى يۈزى كەڭلىكى 70 سانتىمېتىر كېلىدۇ . ھويلا قورشاۋ تامنىڭ شىمال ، جەنۇب ، غەرب تەرەپلىرى ئاساسەن ساق . شەرق تەرەپ تامنىڭ ئوتتۇرىسى (4 مېتىرچە) يۇزۇلۇپ تۆكۈلگەن . بەلكىم بۇ جاي بۇتخانىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئورنى بولسا كېرەك . بۇ تەرەپ تامنىڭ قالغان قىسىملىرىمۇ ئاساسەن يىقىلىپ كەتكەن . راۋاق قەدىمكى بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسىنى بىز تەكشۈرگەن (1985 - يىلى 10 - ئايدىكى) ئەھۋالدا ، ھويلا قورشاۋ تامنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپى پۈتۈنلەي قۇم ئاستىدا (بولۇپمۇ تام سىرتى يۈزى) ئىكەن . غەربىي شىمال تەرەپىنى يېرىم قۇم باسقان . شەرق تەرىپىنى قۇم باسمىغان بولسىمۇ ، باشقا دېگىنىمىزدەك بۇ تەرەپ تام يىقىلىپ كەتكەن .

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسىنىڭ ھازىرقى ھالىتى - مۇنارنى مەركەز قىلغان چاسا شەكىللىك ھويلا بولۇپ ، مۇنار ۋە ھويلا قورشاۋ تامدىن ئىبارەت . مۇنارنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئەستايىدىل كۆزىتىدىغان بولساق ، مۇنار ئۇلىنىڭ تۆت تەرىپىدە پەلەمپەي بارلىقىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ .

بۇ خارابىدىكى ھويلا قورشاۋ تام خام كېسەكتىن قوپۇرۇلغان بولۇپ ، ھەربىر تال كېسەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر ، كەڭلىكى 35 سانتىمېتىر ، قېلىنلىقى 10 سانتىمېتىر كېلىدۇ . تام ۋە مۇنارغا ئىشلىتىلگەن كېسەكلەر قېلىپ بىلەن قۇيۇلغان . يېقىنقى تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا ، كېسەك-

لەرنىڭ سىلىق يۈزىدە ئىرناق ياكى باشقا نەرسە بىلەن (كېسەك قويۇلغان ھۆل چېغىدا) چېچىپ يېزىلغان يېزىق ھەرپ - بەلگە-لىرى بارلىقى ئىسپاتلاندى ①

بۇ خارابىدىكى ھويلا قورشاۋ تامنىڭ ئىچى - سىرتى ھەر ئىككى يۈزى چوڭ - كىچىك بۇت ھەيكەللىرى، رەڭلىك تام سۈرەتلىرى بىلەن توشقۇزۇلغان بولۇپ، چوڭ بۇت ھەيكەللىرى-نىڭ ھەممىسىنىڭ گەۋدىسى چېقىپ تاشلىنىپ بەل ئاستى قىس-مىلا قالغان. جەنۇبىي تامنىڭ شەرققە سوزۇلغان باش تەرەپ قىسمىدا قۇم كۆمۈپ تۇرغان (چېقىپ تاشلانغان چوڭ بىر بۇت ھەيكەلنىڭ ئىككى يېنى تۆۋەن تەرىپىدە) 6 دىن جەمئىي 12 دانە تىۋىنغۇچى كىچىك بۇت ھەيكەلنىڭ تامغا چاپلانغان پېتى-ماق تۇرغانلىقىنى كۆردۇق، جۈملىدىن سۈرەتكە ئالدۇق. تامە-دىكى مۇۋاپىق ئارىلىق بويىچە ئورۇنلاشقان چوڭ - كىچىك بۇت ھەيكەللىرى ۋە ئۇلار ئارىسىغا كىرىشتۈرۈپ سىزىلغان تام سۈ-رەتلىرى تۆت تەرەپ تامنىڭ ھەممىسىدە بارلىقىنى، تامنىڭ كۆركەملى بولىدىغان جايلىرى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ (مەسىلەن: غەربىي تامنىڭ ئوتتۇرا قىسمى سىرتقى يۈزىدە، بېلى تار ئۇزۇن كۆڭلەك كىيگەن، چېچىنى تۇرۇۋالغان بىر ئايالنىڭ قولىدا پىيالىدەك قاچا تۇتقان، ئۇنىڭ يېنىدا يەنە بىر كىشىنىڭ قولىدا چەينەكتەك بىر نەرسە تۇتۇپ تۇرغان رەڭلىك سۈرەت ئېنىق كۆ-رۈنىدۇ. بۇ، پەقەت بىرلا جايدىكى كىچىككىنە مىسال، ئەلۋەت-تە). غەربىي تام سىرتىنىڭ تام بويلاپ 4 مېتىر كەڭلىكتە خېلى كۆپ بۇتخانا ئۆيلىرىنىڭ تام قالدۇق ئىزى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇنداق تام قالدۇق ئىزى، ئالدى تەرەپ تاملارنىڭ سىرتىنى كۆركەملى بولىدىغان جايلىرىدىمۇ باردەك قىلىدۇ. ئې-نى چاغدا بۇتخانا ئۆيلىرى، ھويلا قورشاۋ تامنىڭ دەرۋازىسىدىن باشقا قىسمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسا كېرەك.

بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئېگىز مۇنارى بولغان بۇ بۇددا ئىبادە-

خانىسىنىڭ بۇتخانا ئۆيلىرى ۋە باشقا ئەسلىھەلىرى مىلادىيە X ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XI ئەسىرنىڭ بېشىدىكى خوتەننى ئىسلاملاشتۇرۇش جېڭىدە چېقىپ ۋەيران قىلىۋېتىلگەن، ھويلا قورشاۋ تامدىكى قاتار كەتكەن ئادەم قامەتلىك كۆپلىگەن چوڭ بۇت ھەيكەللىرىنىڭ چېقىپ تاشلىنىشىمۇ شۇنداق.

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسى ئۆز ۋاقتىدا خام كېسەك بىلەن سېغىز لايدىن ياسالغان بولغاچقا، بۈگۈنكى كۈندە بۇ جايدا ساقلىنىپ قالغان بۇتخانىنىڭ كونكرېت نەرسىلىرى كۆپ ئەمەس. بىز بۇ خارابە گۇرۇھىدىن بۇت ھەيكەللىرى، بۇتخانىنىڭ قىسمەن بېزەك پارچىلىرى، خەن دەۋرىگە تەئەللۇق «ۋۇجۇ» مىس پۇل، كەپتەرنىڭ كىچىك ھەيكىلى، ھەر خىل مارجان قىسمەن ساپال بۇيۇم پارچىلىرىنى ئۇچرىتىپ يىغىۋالدۇق.

باشتا بايان قىلغىنىمىزدەك، راۋاق بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسى جەنۇبىي قورشاۋ تام شەرقىي بېشىدا تام سىرتىغا چاپلىنىپ ئورۇنلاشقان چوڭ بىر دانە بۇت ھەيكىلى (چېقىپ تاشلانغان) نىڭ ئىككى يېنى تۆۋەندىكى تىۋىنغۇچى كىچىك بۇتلارنى قوزغۇزۇۋېلىش يۈزىسىدىن ئاجرىتىپ ئالغاندا (مەن نەق مەيداندا بار ئىدىم) بىر بۇت ھەيكىلىنىڭ ئارقا تەرەپ تامغا چاپلانغان لاي ئارىسىدىن بىر دانە مىس پۇل ئۇچراتتۇق. مەزكۇر مىس پۇلنىڭ دىئامېتىرى 2.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى بىر مىللىمېتىر، ئوتتۇرىسىدىكى تۆشۈكى توت چاسا بولۇپ، دىئامېتىرى بىر سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ مىس پۇل داتلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ ساق بولۇپ، خەن دەۋرىگە تەۋە «ۋۇجۇ» مىس پۇلى ئىكەنلىكىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ

ئارخېئولوگ ستەيىنمۇ 1901 - يىلى، 1906 - يىلى ئىككى قېتىم راۋاق بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسىدە مەخسۇس تەكشۈرۈش - قېزىش ئېلىپ بېرىپ، كۆرگەن - بىلگەنلىرى توغرىسىدا مۇھىم خاتىرىلەرنى قالدۇرغان ئىلمىز ئارخېئولو-

گى خۇاڭ ۋېنبى 1929 - يىلى بۇ خارابىگە كېلىپ تەكشۈرۈشتە بولغان .

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسى توغرىسىدا ستەيىن ۋە خۇاڭ ۋېنبىلەرنىڭ يېزىپ قالدۇرغان مەلۇماتلىرى ② بىلەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بىر قاتار ئەھۋاللارنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا ، راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا قەندىھار مەدەنىيىتى تەسىرىنىڭ بارلىقىنى ، دەۋر جەھەتتىن خوتەنگە بۇددا دىنى كىرگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە بىنا قىلىنغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ . شۇڭا ئۇنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى I ئەسىرلەردىن ئىلگىرى ياسالغان ياكى كېڭەيتىپ ياسالغان دەپ قاراش مۇۋاپىق

ئىزاھلار

① «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 1994 - يىل 3 - ، 4 - قوشما سان ، 139 - بەت .
② يۇقىرىقى ماتېرىيال 136 - ، 137 - بەتلەر .

سانپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقى

سانپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقى — لوپ ناھىيىسىنىڭ سانپۇلا يېزىسىغا تۇتاش جەنۇبىي سايلىقتا بولۇپ، ناھىيە بازىرىدىن 11 كىلومېتىر يىراقلىقتا. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 80°7′31″، شىمالىي پاراللېل 36°59′53″ قا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ دائىرىسى شەرقتىن - غەربكە تەخمىنەن 4 - 5 كىلومېتىر، شىمالدىن جەنۇبقا بىر كىلومېتىر ئەتراپىدا. يەر ئۈستى قىسمەن شېغىل ئارىلاش سېرىق توپا بىلەن قۇملۇق ھازىر يەر يۈزىدە ھېچقانداق قەبرە بەلگىسى يوق.

1983 - يىلى يەرلىك كىشىلەر سانپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقى جايلاشقان سايدا كەلكۈن سۈيىنى باشلاپ لاي ئېقىتقاندا، بۇ قەدىمىي قەبرىستانلىق ئاشكارىلىنىپ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مۇھاپىزەت قىلىنغان. قەبرىستانلىقنىڭ 18 كىلومېتىر غەربىدە يۇرۇڭقاش دەرياسى، 10 كىلومېتىر جەنۇبىدا ئاچچىق (كوئنلۇن) تېغى بار. 1984 - يىلدىن ھازىرغىچە بۇ قەبرىستانلىقتا 4 قېتىم مەخسۇس ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىلدى. قېزىلغان قەبرىلەردىن قارىغاندا، قەبرە تۈزۈلۈشى: (1) تىك ئۆرە چاسا شەكىللىك جۇملىدىن قەبرىگە كىرىش يولى بار قەبرىلەر (ئۆيگە ئوخشاش ياساپ كۆپ كىشىنى دەپنە قىلىش)؛ (2) تىك ئۇزۇنچاق - چاسا قەبرىلەر (تىك كولىنىپ ئىچىگە تاۋۇت قويۇپ ئۈستىنى ياپما قىلىپ كۆمۈش)؛ (3) يالغۇز كىشىلىك قەبرىلەر (غولاق، نو، شاخ - شۇمبا، يېكەن، قومۇش قاتارلىقلاردا جەسەتنى ئوراپ ياكى باسۇرۇپ ۋە ياكى ئىچىگە تىقىپ يالغۇز- يالغۇزدىن كۆمۈش) قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ

AltunOq

دەپنە قىلىش يوسۇنى جەھەتتە : كۆپ كىشىنى بىر قەبرىگە دەپنە قىلىش ، ئەر - خوتۇننى بىللە دەپنە قىلىش ، ئانا - بالىنى بىللە دەپنە قىلىش ، چوڭلار ۋە كىچىكلەرنى ئايرىم دەپنە قىلىش ، ئىككى كىچىك بالىنى بىللە دەپنە قىلىش قاتارلىقلار ئۇچرايدۇ مەسىلەن : 1984 - يىلىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا بايقالغان كۆپ كىشى دەپنە قىلىنغان M41 نومۇرلۇق قەبرىگە 133 جەسەت ، M02 نومۇرلۇق قەبرىگە 146 جەسەت قويۇلغان ① ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى ، قېزىش قىلىپ تەكشۈرۈلگەن قەبرىلەر ، ئىلگىرى يەرلىك كىشىلەرنىڭ قەبرە ياغاچلىرىنى ئېلىپ ئىشلىتىشى سەۋەبلىك بۇزۇلغاچقا ، جەسەتلەر قالايمىقانلىشىپ باش سۆڭەكلەر بەدەندىن ئاجراپ ئورنىدىن يۆتكىلىپ كەتكەن . بۇ ھالەتتە جەسەتلەرنىڭ قويۇلۇش تەرتىپىدىكى قانۇنىيەتنى پەرق ئېتىش قىيىن بولۇپ ، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ

سانپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كۆپلىگەن قەدىمكى جەسەتلەردىن باشقا مول پارچىغا يېقىن مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى تېپىلدى . ئۇلار ئاساسەن ، ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ۋە جەسەتنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، ھەممىسىدە يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ

تېپىلغان يادىكارلىق بۇيۇملار ئىچىدە ، ياغاچتىن ياسالغان ھەر خىل بۇيۇملار ، ساپال بۇيۇملار ، يۇڭ توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەك ، ھەر خىل گۈللۈك پاختا توقۇلما كىيىم - كېچەك پارچىلىرى ، گىلەم ، كىگىز ، يۇڭ ، پالاس ، شايى ، كىمخاب (يىپەك توقۇلما) ، مەشۇت ، ئوقيا ، قىلىچ ، يا ئوقى باشقى ، قىلىچ غىلاپى (تېرە - كۆندە ئىشلەنگەن) . مىس ئەينەك (كۆزگۈ) ، تارغاق ، سۆزگۈچ ، مارجان ، ئىپار ، كۆپىيا ، ئۇرچۇق ، يىپ ، تومۇر ئورغاق ، ياغاچ ئورجەك ، پەي يەلپۈ

گۈچ، ھاسا قاتارلىقلار بار. ياغاچ بۇيۇملار ئىچىدە، ئاپاغ، چۆمۈچ، كاسالار، جام قاتارلىقلار كۆپرەك بولۇپ، بۇلار توغراق ياكى تېرەك ياغىچىدا قىرغۇ ئەسۋاب بىلەن ياسالغان. ياغاچتىن ياسالغان كىر يۇيۇش تەڭنىسىمۇ بار.

ساپال بۇيۇملاردىن قارا رەڭلىك كوزا - كومزەكلەر بىر قەدەر كۆپ. مېيىت بۇيۇملىرى ئىچىدە، يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەك (پارچە) لەر كۆپ بولۇپ، توقۇلۇشى سىپتا، رەڭدار كۆركەم، ھازىرقى گۈلدىكى رەختلەردىن ئانچە پەرقلەنمەي كەتمەيدۇ. قەبرىلەردىن تېپىلغان بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان كۆڭلەكلەر ئىچىدە، ئويما ياقىلىق كەڭ ئېتەكلىك ئۇزۇن كۆڭلەك، بەل پۈرمە گارمۇن ئېتەكلىك ئۇزۇن كۆڭلەك، مەيدە پۈرمە كۆڭلەكلەر بار. ئىشتانلار ئىچىدە، ئېغى كەڭ تۈز پۇچقاقلىق ئىشتان، ئېغى كەڭ بوغما پۇچقاقلىق ئىشتان، رەڭدار يۇڭ ئىشتانلار بار. ئىشتانلارنىڭ بەزىلىرى ئالاھىدە ئىشلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا تەسۋىرىي سۈرەت كەشتىلەپ توقۇلغان. مەسىلەن، M01 - نومۇرلۇق قەبرىدىن تېپىلغان بوغما پۇچقاقلىق ئىشتاننىڭ ئوڭ پۇچقىقىغا ئات بەدەنلىك، ئادەم باشلىق بىر ئوبراز، سول پۇچقىقىغا بىر ئادەمنىڭ باش قىسمى توقۇلغان ②.

سامپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن يەنە كىگىزدىن تەييارلانغان كىيىم - كېچەكلەر، يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن ئۇچلۇق قالپاق (باش كىيىم)، پوسما، ئۆرۈمە چاچ قاتارلىقلار تېپىلغان بولۇپ، بەزى ئۆرۈم چاچلار جەسەت بېشىدىن ئاجراپ كەتمەي تەبىئىي ساقلىنىپ تۇرغان. ئۆرۈم چاچلار ئىچىدە ئۇلانغان چاچلارمۇ بار چاچلار ئىككى تال، ئۈچ تال، ئالتە تال، بەزىلىرى سەككىز تال قىلىپ ئۆرۈلگەن. قىسمەن جەسەتلەردە چېچى بېشىغا ئۆرۈۋېلىنغان قەبرىلەردىكى جەسەتلەر يېنىدا، ياغلان، ئوغلاق كاۋاپلىرى سېلىنغان ئاپاق - كاساڭلار، يۇڭ-

داي، تېرىق يارمىسى سېلىنغان تېرە خالتىلار قويۇلغان. جەسەت يېنىدىكى بۇيۇملاردىن يەنە يالپۇز، تەسۋى قوناق، خالتىغا قاچىلانغان چاكاندا، ياڭاق، شاپتۇل، ئۆرۈك، ئەينۇلا قاتارلىق مېۋە ئۇرۇقلىرىمۇ بار.

ئالاھىدە ئەھۋال شۇكى، سانپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن 1984 - يىلىدىكى قېزىشتا يەنە مېيىتلارغا ھەمراھ قىلىپ بىرگە كۆمۈلگەن 12 دانە ئاق بوز ئاتنىڭ جەسىتى تېپىلغان بولۇپ، ئاتلارنىمۇ ئادەملەرنى دەپنە قىلغانغا ئوخشاش لەھەت ئىچىگە قويۇپ ئۈستىدىن شاخ - شۇمبا تاشلاپ كۆمگەن. ئاتلارنىڭ ساقلىنىشى خېلى ياخشى بولۇپ، بىر ئات ئېگەر توقۇم بىلەن توقۇلغان. ئات جابدۇقلىرى ئىچىدە، تېرە بىلەن قاپلانغان قوش باشلىق ئېگەر ۋە ئۈچ قەۋەت ئاق كىگىزدىن تۆت چاسا قىلىپ تىكىلگەن توقۇم بار. ئېگەر ئۈستىگە 76.5 × 73 سانتىمېتىر چوڭلۇقتىكى رەڭدار ئېگەر كىلىمى سېلىنغان. كىلەمنىڭ تۆت بۇرجىكىدە چۇچىسى بار. جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن بېشىغا پەي قىستۇرۇلۇپ يۈزىگە نىقاب تاقاپ ئىگەر جابدۇقلار بىلەن ئېسىل بېزەلگەن ئاتلار، ئالتاي رايونى ئەتراپىدىكى پازىرىت قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىنمۇ تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 500 - 300 - يىللار دەپ بېكىتىلگەن ⑧

دېمەك، سانپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى، كېيىنكى زامانلاردا بۇ ماكاندا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ئىرقى، مەدەنىيىتى، تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئۆلچەپ تۇرىدۇ. سانپۇلا قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان بىر قىسىم ياغاچ كۆمۈرى، قومۇش، ياغاچ قاتارلىقلارنى دۆلەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىق ئىدارىسى مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى قوغداش پەن - تېخنىكا ئورنىنىڭ ئەۋرىشكىلەرنىڭ يىل - دەۋرىنى ئۆلچەپ بېكىتىشىگە ئاساسلانغاندا، دەۋرى مىلادىيە-

دىن ئىلگىرىكى II ئەسىرلەردىن مىلادىيە II ئەسىرلەرگىچە دەپ
بېكىتىلگەن④ .

مەلۇمكى، سانپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان يا-
دىكارلىق بۇيۇملار قەدىمىي ئۇدۇن (خوتەن) دۆلىتىدىكى مىل-
لەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتى، تۇرمۇش ئەھۋالىنى
تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

دۆلىتىمىزدىكى ۋە باشقا دۆلەتلەردىكى يازما تارىخىي خاتى-
رىلەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇگۈنكى خوتەنلىكلەرنىڭ
يىراق ئەجدادلىرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ساكلارغا باغلىنىدۇ.
ئەنگلىيىلىك پروفېسسور بەيلى «مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى I
ئەسىردىن بۇرۇن بىر بۆلەك ساك قەبىلىسى ئۇدۇنغا كېلىپ
ماكانلاشقان ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمران سىنىپىنى شەكىللەن-
دۈرگەن. قۇستانە (خوتەن) ساكلىرى خوتەن رايونىدا قۇرغان
خانلىق دۆلەتتىن ئىبارەت» دېگەن ⑤ سامپۇلا قەدىمىي قەب-
رىستانلىقىدىن يۇڭ رەختتىن، كىگىزدىن تىكىلگەن ئۇچلۇق
قالپاقلار ۋە چاكاندا، يالپۇز، تەسۋى قوناق قاتارلىق دورا ئۆ-
سۈملۈكلىرى تېپىلغاندىن باشقا، 1995 ـ يىلىدىكى قوتقۇزۇپ
قېزىپ بىخۇلغان بۇيۇملار ئىچىدە، دەل بۇگۈنكى خوتەن ئەتلى-
سىدەك (ئەينى چاغدىكى خوتەن ئەتلىسى) رەڭدار ئەتلەس كى-
يىم پارچىسىنىڭ تېپىلىشى، ئالاقىدار ئىلىم ـ پەن ئەھلىلىرى-
نىڭ يۈكسەك دىققىتىنى قوزغىدى.

دېمەك، ئۇچلۇق قالپاقلارنىڭ تېپىلىشى، «ئۇچلۇق قالپاق
كىيگەن ساكلارنى»، دورا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ تېپىلىشى «ئۆزى
ئېتىقاد قىلىدىغان دورا ئۆسۈملۈكىنى يېنىدا ئېلىپ يۈرىدىغان
ساكلارنى» ئەسلەتسە ⑥، رەڭدار ئەتلەس كىيىم پارچىسىنىڭ
تېپىلىشى، خوتەننىڭ قەدىمدىن ھازىرغىچە ئەتلەسنىڭ ئانا ماكا-
نى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

سامپۇلا قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يا-

دىكارلىق بۇيۇملىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان دەسلەپكى تەتقى-
قات نەتىجىسىدىن قارىغاندا ، بۇ يادىكارلىقلار ئەينى زامانىدا بۇ
جايدا ياشىغان ساكلار ، تۇغلۇق (دىڭلىڭ - تۇرا)لار ، تۈركلەر-
گە مەنسۇپ دەپ قارالماقتا سانپۇلادىكى خەلقلەر مەيلى ساك
بولسۇن ياكى تۇغلۇق (دىڭلىڭ - تۇرا)لار بولسۇن ، ئۇلارنىڭ
ھەممىسى تۈركىي قوۋمغا مەنسۇپ بولغان بۈگۈنكى خوتەن ئۇي-
غۇرلىرىنىڭ يىراق ئەجدادلىرىدۇر .

ئىزاھلار

① «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 1985 - يىل 1 - سان ، 135 - بەت .

② يۇقىرىقى ماتېرىيال 138 - بەت .

③ يۇقىرىقى ماتېرىيال 143 - بەت .

④ يۇقىرىقى ماتېرىيال 141 - بەت .

⑤ يۇقىرىقى ماتېرىيال 144 - بەت .

⑥ يۇقىرىقى ماتېرىيال 143 - بەت

قەدىمكى نىيە خارابىسى

مەملىكەت دەرىجىلىك مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت
يادىكارلىق ئورنى قەدىمكى نىيە خارابىسى — نىيە ناھىيە بازى-
رىنىڭ شىمالىي تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ 130 كىلومېتىر ئىچ-
كىرىسىدە بولۇپ، پۈتۈن خارابىنىڭ دائىرىسىنى ھىلال ئاي
شەكىللىك قۇم بارخانلىرى ئوراپ تۇرىدۇ ھەممىلا يەردە قۇ-
رۇپ كەتكەن توغراق ۋە يۇلغۇنلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ
قەدىمكى نىيە خارابىسى — جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى
25 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 7 كىلومېتىر دائى-
رىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى بولۇپ، خارابىنىڭ
مەركىزىي رايونىدا بۇددا مۇنارى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ
ئۇنىڭ بىلەن بىللە 100 گە يېقىن جايدا قەدىمكى قۇرۇلۇش
ئىزلىرى، قالدۇق ئۆيلەر ۋە قەبرىستانلىق بار. ئۆي ۋە ئىبادەت-
خانىلار دۆڭلۈك ئۈستىگە سېلىنغان. ئۆينىڭ تۈۋرۈك ۋە توغرا
باشچىلىرى ئۆزئارا تۇرزۇملانغان. ئۆي تاملىرى يۇلغۇن شاخلىرى
بىلەن چىتىلىپ لاي بىلەن سۇۋالغان. باغۋارانلار، كۆلچەك
ئىزلىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ئۆي ۋە ھويلا- ئاراملاردا
ئوچاق — مورا قالدۇقلىرىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ جايدا شامال —
بورانىنىڭ قۇم بارخانلىرىنى ئۇچۇرتۇپ يۆتكەپ تۇرۇشى سەۋە-
بلىك خارابىنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئېچىلىپ قالغان تۆمۈر قورال-
لار، ساپال پارچىلىرى، تاش قوراللار، تۈرلۈك زىننەت بۇيۇ-
ملىرى، ھەر خىل تۇرمۇش، ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرى قاتار-
لىقلار ئۇچراپ تۇرىدۇ.
دۆلىتىمىزدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە،

قەدىمكى نىيە خارابىسى، خەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 ـ يىلدىن مىلادىيە 220 ـ يىلغىچە)دە نىيە دۆلىتى (خەنزۇچە جىڭ جۆگو)نىڭ زېمىنى بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە پىشانشان دۆلىتىگە تەۋە بولغان، ئۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي ماتېرىياللاردا «نىران» دەپ ئاتالغان. ئىلگىرىدىن تارتىپ ھازىرغىچە قەدىمىي نىيە خارابىسىدىن ئۈچرىتىلغان ۋە مەخسۇس قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملار ئاساسەن: قارۇشتى يېزىقىدىكى، براخمان يېزىقىدىكى كۆپلىگەن تارىشا پۈتۈكلەر قىسمەن بىر يۈزى قارۇشتىچە، بىر يۈزى خەنزۇچە تارىشا پۈتۈك، خەن دەۋرىگە تەئەللۇق «ۋۇجۇ» مىس پۇل، قول ھۈنەر توقۇمىچىلىق دۇكان سايمانلىرى، زىلچا ـ گىلەم پارچىسى، ياغاچتىن ياسالغان زىلچا گىلەم توقۇش پەنجىسى، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، يۇڭ، يىپەك، پاختا، توقۇلمىلاردىن ئىشلەنگەن كىيىم ـ كېچەك پارچىلىرى، سەيمەنخ (يىپەك پاختا)، قەدىمكى پىلە غوزىكى، مېۋىلىك دەرەخ ئوكچە (ئۆرۈك) سى، بۇغداي، تېرىق، ياغاچتىن ياسالغان كاساڭ، ئاياق (قاچا)، جام، قوشۇق، ئەمبەن (ئاختا)، چۆمۈچ، تەگلە (كىر يۇيىدىغان) پارچىسى، ئارغاق، سۈزگۈچ، مىس كۆزگۈ (ئەينەك)، ياغاچتىن ياسالغان سۈركەپ ئوت ھاسىل قىلىش ئەسۋابى، ئوقيانىڭ يا ئوقى باشىقى قاتارلىقلار. بۇلار ئىچىدە تارىشا پۈتۈكلەر بىلەن قەدىمكى پىلە غوزىكى ۋە رەڭدار زىلچا ـ گىلەم پارچىسى ئالاھىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرماقتا.

ئۈچرىتىلغان تارىشا پۈتۈكلەر ئاساسەن يارلىق، ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى، خۇسۇسىلارنىڭ پۈتۈم ـ ئەھدىنامە خەت ـ چەكلىرى، ئىبادەتخانا خەت ـ چەكلىرى ۋە بىر قىسىم شېئىر ـ قوليازمىلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار قىممەتلىك قەدىمىي يازمىلار ھېسابلىنىپ تەتقىق قىلىنماقتا.

1959 - يىلى بۇ خارابىدىن قېزىۋېلىنغان شەرقىي خەن
دەۋرى (مىلادىيە 25 - يىلدىن 220 - يىلغىچە)گە توغرا
كېلىدىغان بىر جۈپ ئەر - خوتۇن بىللە دەپنە قىلىنغان ئىككى
دانە قۇرۇق جەسەت ۋە بىر تۈركۈم ئاخىرەتلىك بۇيۇملار، بۇقە-
رى بايقىلىنىش قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، بۇلار ئىچىدە كۆزگە
تەگلىك ھەمزەك پاختا رەخت (پارچە) ۋە پاختا رەختتىن تىكىل-
گەن ئىشتان قاتارلىقلارنىڭ دەۋرى، ئېلىمىزدە مۇشۇ خىل
بۇيۇملار ئىچىدە بىرقەدەر قەدىمىي ئىكەن. ئاخىرەتلىك بۇيۇملار
ئىچىدىكى خەنزۇچە يېزىق بىلەن «ھەممە ئىشىڭىز كۆڭۈلدىكى-
دەك بولغاي»، «ئۆمرىڭىز ئۇزىراپ ئەۋلادلىرىڭىز ئاۋۇغاي»
دېگەن خەتلەر كەشتىلەپ چۈشۈرۈلگەن كىمخاب كىيىم ۋە ئادەم،
ھايۋان، ئۈزۈم قاتارلىقلارنىڭ سۈرەتلىرى نەقىشلەنگەن يۇڭ
توقۇلمىلارنىڭ سۈپىتى يۇقىرى بولۇپ، ئەينى زاماندا بۇ جايدا
ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان قول
ھۈنەرۋەنچىلىك تېپىك سەنئەت سەۋىيىسىنى، جۈملىدىن بۇ جاي-
دىكى ئاھالىلەر بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى ئاھالىلەر-
نىڭ شۇ زامانلاردىلا سودا - ئالاقىدە بولغانلىقىنى چۈشەندۈر-
دۇ.

قەدىمكى نىيە دۆلىتى توغرىسىدا ئېلىمىزنىڭ يازما تارىخىي
خاتىرىلىرىدە قالدۇرۇلغان بىر قىسىم بايانلار ۋە بۇ خارابىدىن
ئىلگىرى - كېيىن ئۇچرىتىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملى-
رى تەتقىقاتى، جۈملىدىن خارابىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىغا ئاسا-
سەن، نىيە خارابىنىڭ دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى III IV
ئەسىرلەردىن مىلادىيە III، IV ئەسىرلەرگىچە بولغان ئارىلىققا
توغرا كېلىدۇ، دەپ قارالماقتا

1995 - يىلى ئۆكتەبىرنىڭ باشلىرىدا، جۇڭگو - ياپونىيە
بىرلەشمە تەكشۈرۈش ئۆمىكى يەنىمۇ [illegible] قەدىمىي نىيە
خارابىسىگە كىرىپ [illegible]

قىممىتى تەكشۈرۈشتە، شامال ـ بوراندا ئېچىلىپ قالغان يېر
قەبرىنى مەركەز قىلىپ جەمئىي سەككىز قەدىمىي قەبرە قېزىل-
غان. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئالتە قەبرە ياغاچ تاۋۇتلۇق بولۇپ،
تاۋۇت پۇختا ئېتىلگەن. تاۋۇت ئىچىدىكى جەسەت ۋە كىيىم ـ
كېچەك قاتارلىق ھەممە دەپنە بۇيۇملار ناھايىتى ياخشى ساقلانغان
ئەھۋالدا، بۇلارنى ئالاھىدە تەتقىق قىلىش زۆرۈرىيىتى بىلەن
ئالتە دانە تاۋۇت شۇ پېتى ئوراپ ئېلىپ ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ
كېتىلدى. دەسلەپكى مەلۇماتتىن قارىغاندا، بۇ قېتىملىق تەكشۈ-
رۈشتە زور بايقاشلارغا ئېرىشىلگەن. تاۋۇت ئىچىدىكى ھەممە
دەپنە بۇيۇملار ئىچىدە كىيىم ـ كېچەك ۋە تەۋەررۈك بۇيۇملارغا
يوشۇرۇلگەن يېزىق قاتارلىق پايدىلىنىش قىممىتى يۇقىرى بول-
غان مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى بار بولۇپ، جۇڭگو ۋە
چەت ئەل خادىملىرىنى ھەيران قالدۇرغان. بۇ ھەقتىكى تەپسى-
لىي مەلۇماتلارنىڭ يات ئارىدا ئېلان قىلىنىشىغا تەقەززامىز.

مازار تاغ قەدىمكى قەلئەسى

مازار تاغ ــ خوتەن بوستانلىقىنىڭ شىمالىي تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىدە، خوتەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا شەرقتىن غەربكە يىلاندەك سوزۇلۇپ ياتقان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 100 كىلومېتىر، كەڭلىكى 2 ــ 8 كىلومېتىر، ئېگىزلىكى 400 مېتىر ئەتراپىدا خوتەن شەھىرىدىن 180 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان.

مازار تاغنىڭ خوتەن دەرياسىغا يېقىن بولغان شەرقىي بېشىدىن قارىغاندا، شىمال تەرىپى ئاقۇچ سىگىر تاشلىق، جەنۇب تەرىپى قوڭۇر رەڭلىك ياسىاق قاتلامدىن تەركىب تاپقان بولغاچقا، قەدىمكى زامانلاردا «ئاق تاغ»، «قىزىل تاغ» دەپ ئاتالغان.

مازار تاغنىڭ شەرقىي بېشى خوتەن دەريا ساھىلىغا تۇتاش بولۇش ئەۋزەللىكى بىلەن قەدىمكى زامانلاردا بۇ جاي يىپەك يولىنىڭ مۇھىم ئۆتەڭ لىنىيىلىرىدىن بىرى بولغان. بۈگۈنكى كۈندە مازار تاغنىڭ «قىزىل» تاغ ئۇچىشۇقىدا بىر قەدىمكى قەلئە بار. قەلئەنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 1000 كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا. قەلئەنىڭ جەنۇب تەرىپى تىك قىيا، شىمال تەرىپى تۆپىلىك بولۇپ، قەلئە تاغ چوققىسىدا ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ.

مازار تاغ قەلئەسى، تاغ بېشىنىڭ تەبىئىي ئەۋزەللىكىنى ئاساس قىلىپ ياسالغان بولۇپ، قەلئە تېمىنىڭ ئېگىزلىكى 3 مېتىر، قېلىنلىقى 2 ــ 3 مېتىر ئەتراپىدا. تامدا سىرتقى

كۆزنتمش روجەكلىرى بار . قەلئەنىڭ ئوتتۇرىسىدا 50 كۋادرات مېتىر ئۆيچۆرىسىدە كېلىدىغان چاسا شەكىللىك بىر چوڭ ئۆي (تۆت تېمى) بار ئۆينىڭ شەرق تېمىدا يولغا ئۇدۇل ئېچىلغان روجەكتىن سىرتنى كۆزەتكىلى بولىدۇ . قەلئەنىڭ شىمال تەرەپ تېمىدا كىرىش - چىقىش ئېغىزى بار . بازما تارىخىي خاتىرىلەر ۋە بۇ جايدىن ئېلىنغان كېيىن ئۇچرىتىلغان مەدەنىيەت يادى- كارلىق بۇيۇملىرىنىڭ ئىسپاتلىشىدىن قارىغاندا ، مىلادىيە VIII ، IX ئەسىرلەردە تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇبۇتلار ئۇدۇننى (خوتەن- نى) تالىشىپ كۆپ قېتىم جەڭ قىلىشقان يىللاردا ، مازار تاغ قەلئەسى خوتەن چېگرىسىنى مۇداپىئە قىلىدىغان مۇھىم ئىستىرا- تېگىيىلىك ئورنى بولغان . «قىزىل تاغ» تۇمشۇقى ئۈستىدە ھېلىھەم قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بۇ قەدىمىي قەلئە بۇنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ

1908 - يىلى ئارخېئولوگ ستەيىن مازار تاغ قەدىمىي قەلئەسىگە بېرىپ تەكشۈرۈپ ، تۇبۇت يېزىقىدىكى تارىشا ۋە قە- غەز پۈتۈكلەرنى ئاساس قىلغان بىر بۆلەك مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىنى تېپىۋېلىپ ئېلىپ كەتكەن 1929 - يىلى ئېلىمىز ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبى بۇ جايغا كېلىپ تەكشۈرگەن ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق مىس پۇل ، تارىشا پۈتۈك قاتارلىق- لارنى تاپقان .

تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بۇ تاغنىڭ «مازار تاغ» دەپ ئاتىلىشىغا كەلسەك ، مازار تاغنىڭ «قىزىل تاغ» قىسمىدا ھەقىقەتەن رېشاتكا ئىچىگە ئېلىنغان بىر قەبرىگاھ بار رىۋايەت قىلىنىشىچە ، بۇ قەبرىگە «ماجانغان» ئىسىملىك بىرى دەپنە قىلىنغانىكەن . بۇ كىشى ئەسلىدە خوتەن بۇددىستلە- رىدىن بولۇپ ، كېيىن چاغدا ئىسلام غازاتچىلىرىغا «ئاخبارات» يوللاپ تۇرغانلىقى ئاشكارىلىنىپ قېلىپ نەتىجىدە ئۆز بۇددىستلە- لىرى تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغان ئىسلام غازاتچىلىرى ئەلىسە

قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەسەت مۇردىسىنى ئالاھىدە ئۇلۇغلاپ «قىزىل تاغ» تۇمشۇقى ئۇستىگە دەپنە قىلىپ توغ - ئەلەم تىكلەپ مۇھاپىزەت ئاستىغا ئالغان ئىسلام دىنى ئەقىدىسىدىكى مۇنداق مۇھاپىزەت ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملىشىپ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. شۇڭا، قۇملۇقتىكى بۇ تاغ كىشىلەر تەرىپىدىن «مازار تاغ» دەپ ئاتالغان ①. قۇملۇقتىكى بۇ تاغنىڭ «مازار تاغ» دەپ ئاتىلىشى، «ماجانخان» نامىدىكى قەبرىگاھ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ياكى ئەمەسلىكىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك ئەلۋەتتە.

ئىزاھلار:

① «خوتەن گېزىتى» 1995 - يىل 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىكى سانىنىڭ 3 - بېتىگە قارالسۇن.

ئاق قوچقىراق قەدىمكى شەھىرى

(گەندىر قەدىمكى شەھىرى)

ئاق قوچقىراق قەدىمكى شەھىرى — نىيە ناھىيىسى گەندەرە چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ مەيدان بىناسىنىڭ غەربىي شىمالىي تەرىپىدىن 30 كىلومېتىر كېلىدىغان قۇملۇقتا جايلاشقان. «ئاق قوچقىراق» ساپ ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، كىچىك ئاق قوچقار دېگەن مەنىدە. يەرلىك خەلقنىڭ بۇ قەدىمىي شەھەر ئورنىنى «ئاق قوچقىراق» دەپ ئاتىشىنىڭ سەۋەبى ھازىرچە ئېنىق ئەمەس.

ئاق قوچقىراق قەدىمكى شەھەر خارابىسى جايلاشقان بۇ جايدا قۇم بارخانلىرى پايانسىز سوزۇلۇپ ياتقان، بېقىن ئەتراپتا يۇلغۇن ۋە قۇرۇپ كەتكەن توغراقلار بار. قەدىمكى شەھەر سوقماق شەكلىدە بولۇپ، ئۇنىڭ دىئامېتىرى 200 مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. شەھەر سېپىلى مېغىزلاي بىلەن دەرەخ شاخلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان بولۇپ، يۇقىرىسىنىڭ كەڭلىكى ئىككى مېتىر، تۆۋەن تەرىپىنىڭ كەڭلىكى ئۈچ مېتىرچە. شەھەر سېپىلىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 600 مېتىردىن ئارتۇق، سېپىل تېمىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىدىن بىر چوڭ دەرۋازا ئېچىلغان. دەرۋازىنىڭ كەڭلىكى 3.4 مېتىر، ئېگىزلىكى 3 مېتىر كېلىدۇ. دەرۋازىنىڭ ياغاچتىن ياسالغان ئىككى قانىتى بار، سول قانىتىنىڭ كەڭلىكى 1.5 مېتىر، ئوڭ قانىتىنىڭ كەڭلىكى 1.4 مېتىر. دەرۋازا قاناتلىرىنىڭ ھەربىرى ئالتىدىن ئېلىن شالدا ياسالغان. دەرۋازىدىن شەھەرگە كىرىشتە، دەرۋازا كارىدورى بار. كارىدورنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5.4 مېتىر كېلىدۇ

دەرۋازا كارىدورىنىڭ ئىككى ياقىسىدا بەشتىن ياغاچ تۈۋرۈك بار ، ئۈستىگە ياغاچ قويغان بولۇپ ، ئەسلىدە كارىدورنىڭ ئۈستى يېپىقلىق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . شەھەر ئىچىدىكى بىپايان بارخان ـ بارخان قۇم دۆۋىلىرى ئارىسىدا 650 كېشىردىن ئارتۇق ئۆي ـ ئىمارەت قالدۇقى بار ئۆيلەر كۆمۈمەن يۇمىلاق (سەل سوقا) شەھەرگە ماس ھالدا ، ئايلانما شەكىلدە ئورۇنلاش- قان . ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى سەل قوپال ، ياغاچلارنىڭ كۆپىن- چىسى سەل ـ پەل يونۇپلا ئىشلىتىلگەن ، رەندىلەنمىگەن بو- لۇپ ، كۆپىنچە ياغاچ ئاچا بىلەن تىرەپ قويۇلغان بالا ۋە تۈۋرۈك- لەر كۆزگە چېلىقىدۇ . ئۆي تاملىرىنىڭ كۆپچىلىكى لاي سوقما تام ، ئاز ساندا چىتلاق ۋە چىتلاق بىلەن لاي ئارىلاشقان تاملارمۇ بار . ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسى تۈز ، ئىشىكلىرى پاكار ۋە كىچىك ، دېرىزىسى يوق (تۈڭلۈكى بولسا كېرەك) ئۆي ئىشىكلىرى قانىتى كۆپىنچە پۈتۈن قېلىن شالدىن ياسالغان .

ئاق قوچقىراق قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن ياقۇت كۆز- لۈك ئۈزۈك ، ئالتۇن ھالقا ، پاختا ۋە يۇڭ توقۇلمىلارنىڭ پارچى- سى ، يىپ ئىگىرىدىغان يىك ، ئورچۇق ، ياغاچتىن ياسالغان ئورمۇش ، ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرى ، قاشتېشى پارچىسى ، مىس ھالقا ، دانلىق ئاشلىق قالدۇقى قاتارلىقلار ئۇچرىتىلغان

ئەنگلىيە ئارخېئولوگى ستەيىن مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا بۇ قەدىمىي شەھەر خارابىسىنى مەخسۇس تەكشۈرۈپ ئۆلچەپ خەرى- تىگە ئېلىپ تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرغان

بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىسىدە مەخسۇس ئارخېئولوگىيە- لىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلمىغان بولسىمۇ ، بۇ قەدى- مىي شەھەر خارابىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى ۋە ھازىرقى ئەمەلىي ئەھۋالى . قىسمەن ئۇچرىتىلغان بۇيۇملارغا ئاساسەن دەسلەپكى قەدەمدە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق دەپ قارالسىمۇ ، مەخەد- مانە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن غەربىي خەن

سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 ـ يىلدىن مىلادىيە 24 ـ يىلغىچە) لىرىدىكى غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكتىكى بىرى بولغان «ئەندىر بەگلىكى» بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى روشەنلەشتۈرۈش زۆرۈرىيىتى بار.

شۇنىسى ئېنىقكى، ئاق قوچقىراق قەدىمكى شەھەرنىڭ شەكلى ئۆزگىچە بولۇپ، ھازىرغىچە ساقلىنىپ قېلىشى ياخشى. شۇڭا، مۇناسىۋەتلىك ئورۇن ۋە تارماقلارنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىغا ئېرىشىپ، ئۇلارنىڭ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشى ئاساسىدا يات ئارىدا بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ دەۋر ئالاھىدىلىكى ۋە تەپسىلاتى روشەنلەشكۈسى.

AltunOq

سانجۇ قىيا تاش رەسىملىرى

سانجۇ قىيا تاش رەسىملىرى، گۇما ناھىيىسى سانجۇ بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 26 كىلومېتىر كېلىدىغان سانجۇ دەريا جىلغىسىغا جايلاشقان. قىيا تاش رەسىملىرى بار جاينىڭ نامى ئۇلاچى بولۇپ، بۇ جايدىكى ئىككى قىرغاقتا خەتەرلىك تىك قىيا چوقچىيىپ تۇرىدۇ. جىلغا ئىچى يايپېشىل ئوت - چۆپلۈك بولۇپ، سۈزۈك سۇ شارقىراپ ئېقىپ تۇرىدۇ.

قىيا تاش رەسىملىرى دەريا جىلغىسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى قىيا تاشقا ئويۇلغان بولۇپ، تاش ناھايىتى قاتتىق ئەمما، يۈزى سىلىق ئىكەن. رەسىم ئويۇلغان قورام تاشنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە مېتىرچە، كەڭلىكى تۆت مېتىرچە كېلىدۇ. رەسىم ئويۇلغان قورام تاشنىڭ ئارقىسى ئويۇل ئاغىنىڭ تىك قىياسىغا تۆۋىنى دەريا جىلغىسىغا تۇتىشىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىدا چىغىر يول بار ئېرىق ئۇنى ئايلىنىپ ئاقىدۇ. قىيا تاشنىڭ رەسىم ئويۇلغان دائىرىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.3 مېتىرچە، كەڭلىكى (ياكى ئېگىزلىكى) 1.3 مېتىرچە بولۇپ، رەسىملەرنىڭ چوڭراقلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 20 ــ 72 سانتىمېتىر، كىچىكلىرىنىڭ ئېگىزلىكى بەش سانتىمېتىرلا كېلىدۇ. ئاساسلىق رەسىمنىڭ ئوڭ يۇقىرى تەرىپىدە، مەنىسى ئېنىق بولمىغان بىر يۈرۈش بەلگىلەر بار بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئىككى دانە بەلگە، ئۇيغۇر يېزىقى (ياكى ئەرەب يېزىقى) دىكى ن، غ ھەرپىگە سەل- پەل ئوخشاپ قالىدۇ. ئۇنىڭ تۆۋەن ئوڭ تەرىپىدە بىر ئادەم «بەش يۇلتۇز» بەلگىسىنى ئىككى قولىدا ئېگىز كۆتۈرۈپ

تۇرغان بولۇپ، بۇنى ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ ئويۇپ ئويۇلغان ياكى ئەمەسلىكىنى مۇندىن كېيىن تېخىمۇ ئەستايىدىل ئىنچىكىلىك بىلەن ئايدىڭلاشتۇرۇشقا تېگىشلىك. قىيا تاشتىكى «بەش يولتۇز» بەلگىسىنى نىشان قىلغان سۈرەتنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە، بىر ئادەمنىڭ ئوقيا كىرچىنى تارتىۋالغان ھالىتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوڭ قولىدىكى ئىككى تۇغرا سىزىق، ئېھتىمال نىشانغا توغرا تەگكۈزۈلمىگەن ھالەتنى ئىپادىلىسە، ئۈچىنچى ئوق تۆۋەن تەرەپتىكى ئارقارغا دەل مۆلچەرلەنگەن مەركۇز ئوقيا ئاتقۇچى ئىككى پۇتىدا بىر نەرسىنى دەسسەپ تۇرغان، سول قولىنى ئېگىپ راسا كۈچەش دەرىجىسىگە يەتكەن بولۇپ، بۇ ئوقنىڭ نىشانغا تېگىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ قىيا تاشتىكى پۈتۈن دىققەتنى يىغىپ كۈچەپ ئوقيا ئېتىۋاتقان ھالەتتىكى ئادەم سۈرىتىنىڭ ئاستىدا، بىر ئىت قۇيرۇقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرغان بولۇپ، ئوۋلىغان مالغا قاراپ ئېتىلىپ بارىدىغاندەك ھالەتتە تۇرىدۇ ئارقارنىڭ ئۈستى تەرىپىدە بىر ئادەم ئىككى قولىنى كەڭ كېرىپ تۇسۇۋالغان ھالەتتە تۇرىدۇ. ئۇنىڭ سەل كەينىدە بىر ئادەم ئوڭ قولىنى پەس ساڭگىلاتقان، سول قولىنى ئۈچ چىشلىق پالمان شەكلىدە سوزۇپ تۇرغان بولۇپ، ئۇ يول كۆرسىتىپ بېرىۋاتقاندەك قىلىدۇ

قىيا تاشتىكى رەسىملەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئارقارنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە، كۆرۈنۈشى شۇنىڭغا ئوخشاپ قالىدىغان ئىككى تاغ تېكىسى بار قىيا تاش رەسىمنىڭ سول تەرىپىدە، بىر ئادەم ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قارىغاندەك ياكى ئارقىسىدىكى تاغ تېكىسىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندەك كۆرۈنۈشتە بولۇپ، ئۇزۇندىن بۇيانقى شامال يامغۇرنىڭ يالىشى ۋە كىشىلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ ھەرىكىتى پەرق ئەتكۈسىز بولۇپ كەتكەن.

سانجۇ قىيا تاش رەسىملىرىدىكى ئاساسلىق رەسىملەردە،

ھەرقايسى ئوبرازلار ئوتتۇرىسىدا ماسلىق مۇناسىۋىتى بار بولۇپ، تەسەۋۋۇر يولى ئارقىلىق بىراقلا يۈتكۈزۈلگەن. رەسىملەرنىڭ مەزمۇنى، ئوۋ ئوۋلاشنى ئاساسىي تېما قىلغان ئۇنىڭدىن بىراق قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ كۈچلۈك تۇرمۇش يۈزلىنى چىقىپ تۇرىدۇ. سانجۇ قىيا تاش رەسىملەرنىڭ ئويۇلغان ۋاقتى — دەۋرى مەسىلىسىگە كەلسەك، ھازىرغىچە تېخى كۆزقاراشلار تازا بىردەك ئەمەس. ئەمما، ھەممىگە ئېنىق ئەمەلىيەت شۇكى، سانجۇ قىيا تاش رەسىملىرىنى مىلادىيەدىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرى مۇشۇ ماكاندا ياشاپ ئۆتكەن ئەجدادلىرىمىز ياراتقان

خوتەن كونا سېپىلى ۋە چوڭ جامائەسى

خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىي قىسمىدا ھازىرمۇ قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان خوتەن كونا سېپىلى تۆت چاسا بولۇپ، (80 سانتىمېتىرلىق قەدەم بىلەن ھەربىر تەرىپى 400 قەدەم) كۆلىمى 102400 كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا. سېپىلنىڭ شىمال، جەنۇب تاملىرى ئاساسىي جەھەتتىن ساق. غەربىي تام ئوتتۇرىدىن 60 نەچچە مېتىر جايىنى شەھەر قاتناش يولى ئىگىلىگەن. شەرقىي تامنىڭ بىرىسىدىن كۆپرەك جەنۇب تەرەپ قىسمى شەھەر قاتناش يولى ۋە يېڭى ئىمارەتلەرگە ئورۇن بوشاتقان. قالغان قىسمى مۇھاپىزەت دائىرىسىدە ساقلانماقتا. 1890 - يىلى مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى باش ئەمەلدارى ليۇ جىنتاڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ھازىرقى خوتەن شەھىرىدە ساقلىنىۋاتقان كونا سېپىل ياسالغان سېپىل ئىچىگە شۇ چاغدىكى يامۇل، ئەمەلدارلار ئۆيلىرى، گازارما، ئاشلىق ساڭلىرى جايلاشقان. سېپىلنىڭ كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ، تاملىرى ئېگىز (تەخمىنەن 9 مېتىر) ھەم ناھايىتى قېلىن (ئەڭ ئۈستى يۈزىدە يېكاپ بىمالال ماڭالىغۇدەك كەڭلىكتە) بولغاچقا، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىرقەدەر مۇكەممەل ھالەتتە 15 يىلدا پۈتكەن. سېپىلنىڭ ھەربىر تەرەپ تام ئوتتۇرىسىدا چوڭ دەرۋازىسى بولۇپ، غەربىي تامدىكىسى يەكەن دەرۋازىسى، شەرق تامدىكىسى كېرىيە دەرۋازىسى (تۆمۈر دەرۋازىمۇ دېيىلەتتى)، شىمالىي تامدىكىسى قاراقاش دەرۋازىسى، جەنۇبىي تامدىكىسى توساللا دەرۋازىسى دەپ ئاتالغان. دەرۋازىلارنىڭ قېلىن تۆمۈر بىلەن قاپلانغانلىقى

50 ـ يىللاردا كۆرگىلى بولاتتى (شەرق تامدىكى دەرۋازا كۆزدە تۇتۇلىدۇ) . ئەينى چاغدا سېپىل غەربىي تامدىكى يەكەن دەرۋازىسىدىن باشلاپ سېپىل ئىچى قوشۇلۇپ گۈلباغقىچە بولغان ئارىلىقنى ئۇيغۇرلار «يېڭى شەھەر» ، خەنزۇلار «خەنچېڭ» (خەنزۇ شەھىرى) دەپ ئاتىغان . گۈلباغنىڭ ئاستىنى ئۇيغۇرلار «كونا شەھەر» ، خەنزۇلار «خۇيچېڭ» دەپ ئاتىغان . (ھېلىھەم خوتەن شەھەر گۈلباغنىڭ ئاستى كونا شەھەر دەپ ئاتىلىدۇ) .
1862 ـ يىلى ياقۇپبەگ ھاجى پادشاھلىق (ھەبىبۇللا مۇپتى ھاجى) نى ئاغدۇرۇپ خوتەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، ياقۇپبەگنىڭ خوتەنگە قويغان ۋالىيسى نىياز ھېكىمبەگ خوتەن كونا شەھەردىكى چوڭ جامائەنى ياساتقان ، جۈملىدىن خوتەن شەھەر ئىچىدىكى ئالتۇن مازار ، خوجى كالان مازار ، ھەزرىتى سۇلتان مازار قاتارلىقلارنى قايتىدىن چوڭايتىپ ھەيۋەتلىك ياساپ چىققان . شەھەر ئىچىگە 4 چوڭ كۆل قازدۇرغان (كونا شەھەر قىزىق دەرۋازىدىكى چوڭ كۆل ھازىرمۇ بار) .
نىياز ھېكىمبەگ تەرىپىدىن ھەشەمەتلىك ياسىتىلغان ئالتۇن مازار ــــ مىلادىيە XI ئەسىر بېشىدا قاراخانىيلار قوشۇنى خوتەن بۇددىست خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ خوتەننى ئىگىلەپ ئىسلام دىنىنى جارى قىلدۇرغاندىن كېيىنكى دەۋردە بەرپا قىلىنغان خان ۋە خان جەمەتلىرى قەبرىستانلىقى ئىدى . مەلۇماتلاردىن («شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى 1994 ـ يىل 6 ـ سان ، 45 ـ بەت) قارىغاندا ، بۇنىڭ ئىچىدە 12 پادىشاھ ، 21 شاھزادە ، 7 نەپەر پادىشاھ ئاياللىرى ۋە خانىش ـ ئاغىچىلارنىڭ قەبرىلىرى بار ئىكەن . خوجى كالان مازار بىلەن ھەزرىتى سۇلتان مازارمۇ ئەمدىيە خانلىقى دەۋرى (XVI ئەسىرلەر)دە بەرپا قىلىنغان خان ۋە خان جەمەتلىرى ، خانلىقنىڭ دىنىي ئۆلىماسى ھېساپلانغان خوجاشادى قاتارلىق خوجاكالانلارنىڭ قەبرىستانلىقى ئىكەن . ئالتۇن مازار بىلەن خوجى كالان مازار 1966 ـ يىلى

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا بۇزۇپ تاشلاندى . ئورنىدا ھازىر خوتەن ۋىلايەتلىك سىياسىي مەكتەپ بىناسى ۋە ئائىلە ياتاق ئۆيلىرى بار «ئالتۇن كوچا» دېگەن نام ھېلىمۇ مۇشۇ ئورۇندا قوللىنىلماقتا .

«ھەزرىتى سۇلتان مازار» ناملىق چوڭ قەبرىستانلىق خوتەن شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىي چېتىدە ھېلىمۇ بار . ھازىرمۇ شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ قەبرىستانلىقى بولۇپ ئىشلىتىلمەكتە ئىراق ، ئىلگىرىكى قورۇلۇش ئەسلىھەلىرى يوق بولسىمۇ ، تۇغ ـ ئەلەم قاداپ ئالاھىدە تاۋاپ قىلىنىۋاتقان كونا ـ قەدىمىي قەبرىگاھلار يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ مۇھاپىزىتىگە ئېرىشىپ كەلمەكتە

كۇئېنلۇن تاغلىرىدىكى تاشقا ئايلانغان قۇلۇللەرنىڭ سىرى

ھىمالايا، كۇئېنلۇن، تىيانشان، ئالتۇن تاغلىرى ئوراپ تۇرغان تارىم ئويمانلىقى — شەرقتىن غەربكە 1400 كىلومېتىر، شىمالدىن جەنۇبقا 400 كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي يەر مەيدانى 500 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق. 330 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كۆلەمدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان. تارىم ئويمانلىقى ياۋروپا-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى بويىچە ئەڭ قۇرغاق رايون بولۇپ، مۇل- يېغىن مىقدارى ناھايىتى ئاز دەريا - ئېقىنلىرى خېلى تۆپ بولسىمۇ، بۇ سۇلار ئاخىرى بېرىپ قۇمغا سىڭىپ تۈگەيدۇ.

نەچچە مىڭ ئەسىرلەر ئېغىر ئۇيقۇدا ياتقان تەكلىماكان قۇملۇقى 1980 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن ئېتىبارەن ئۇيقۇدىن ئويغاندى. ئىلىم - پەن يۈكسەك تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى كۈندە جۇڭگو ئەزىمەتلىرى نەچچە ئون يىل ئىزدىنىپ، ھەتتا قۇربانلار بېرىپ تارىمنىڭ سىرىنى ئاچتى. تارىمدا تۇشمۇتۇشتىن مول نېفىت چىقتى، زاپاسى كىشىنى قايىل قىلىدۇ. ھەلقىمىز خۇشاللىق ئىچىدە تارىمنى مۇبارەكلىمەكتە، پۈتۈن دۇنيا تارىمغا كۆز تىكمەكتە.

ئۇنداقتا، نەچچە مىڭ پاتمان تۇپا - قۇم تېگىدە يوشۇرۇنۇپ ياتقان نېفىت، تاغلار ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان كۆمۈر قاتارلىقلارنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەيى نەدە؟ يەر شارى ۋە يەر قاتلاملىرى-

نىڭ ھەرىكىتى تەتقىقاتى ئالىملىرى ئەمەلىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلىدىكى، «تارىم ـ بۇنىڭدىن 500 مىليون يىللار ئىلگىرى (مۇز ئىراسىدا) پايانسىز بىر دېڭىز بولۇپ، ھىمالايا، تىيانشان قاتارلىق ناھايىتى كۆپ چوڭ تاغلار ئۇ چاغدا چوڭقۇر دېڭىز ئوقۇرلىرى ئىدى. 500 مىليون يىلدىن بۇيان تارىم ۴ قېتىم دېڭىزلار ئېتىز ـ بوستانلىقلارغا، ئېتىز ـ بوستانلىقلار دېڭىزلارغا ئايلىنىشتەك دەۋرنى بېشىدىن كەچۈردى. ئارقا ـ ئارقىدىن شىددەتلىك ۋولقان ئېتىلىش بىلەن جانلىقلارنىڭ ئۇرۇقى كەينى ـ كەينىدىن قۇرىدى. جانلىقلارنىڭ كەۋدىلىرى قەۋەت ـ قەۋەت بولۇپ تىنىپ، مۇقىم ئېنېرگىيە چۆكۈندىسى ھاسىل بولدى. يەر شارىنىڭ ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇنىڭدىن ئالاھازەل 200 مىليون يىل ئاۋۋالقى دەۋرگە كەلگەندە، لەيلەپ يۈرگەن ئاسىيا ـ ياۋروپا قۇرۇقلۇقى ھىندىستانغا قاتتىق سوقۇلدى ۋە ئۇنى قىستى ـ دە، چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ جەنۇبىي قىسمى تېزلىكتە كۆتۈرۈلۈپ، شەرق بىلەن غەربنى كېسىپ ئۆتىدىغان ئالپىس ـ ھىمالايا تاغ سىستېمىسىنى شەكىللەندۈردى. قەدىمكى تارىم دېڭىزى، ئاخىر بۇ ئويمانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدا سۈيى ئاچچىق لوپنۇر كۆلىنى ئۆتمۈشتىكى گۈللىنىشنى ئۆچمەس ئىزاھلاشقا قالدۇرۇپ قويۇپ كۆزدىن غايىب بولدى. 250 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ۋاقىتقا كەلگەندە، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەسلىدىكى دېڭىز ئوقۇرلىرىنىڭ ھەممىسى، يەر شارىنى كۆزىتىپ تۇرىدىغان، ئىللىق نەم ئېقىم ئۆتۈپ كېتەلمەيدىغان كاتتا تاغقا ئايلىنىپ، ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا قۇملۇق پەيدا بولدى»①. يەنە چىقىرىلغان بۇ ئىلمىي يەكۈن تارىمنىڭ ئەمەلىيىتىگە تامامەن ئۇيغۇن. بۇ يەكۈننى ئىسپاتلايدىغان ئەمەلىي پاكىتلار يېتەرلىك بولۇپ، خاس ئارخېئولوگىيىلىك ساھەسىدە ئۇچرايدىغانلىرىمۇ ئاز ئەمەس.

خوتەن رايونىدىن ئالىدىغان بولساق، 1987 ـ يىلىدىن

هازىرغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇ-
رۇش گورۇپپىسىدىكى خادىملار گۇما ناھىيە تەۋەسىدىكى سانجۇ تېغى ،
لوپ ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاچچىغ تېغىدا تاشقا ئايلانغان كۆپلىگەن
قەدىمكى قۇلۇلىلەرنى ئۇچرىتىپ ئەۋرىشكە ئۈچۈن ھەر خىل
چوڭلۇقتىكى تاش قۇلۇلىلەرنى ئېلىپ كەلدى ، بەزىلىك خەلقنىڭ
ئەكېلىپ بەرگىنىمۇ بار . ھازىر گورۇپپىمىز ئىشخانىسىدا ساقلان-
ماقتا . سانجۇ ئەترىپىدىكى تاغلىق كەنتىدىن ئېلىپ كېلىنگەن تاشقا
ئايلانغان قۇلۇلىلەر بىرقەدەر چوڭ ـ چوڭ بولۇپ ، تاش بىرىك-
مىسىدىن پۈتۈن ساق ھالەتتە ئاجرالغانلىرىدىن بىر دانىسىنىڭ
ئۇزۇنلۇقى 10 سانتىمېتىر ، توغرىسى 8.5 سانتىمېتىر ، قې-
لىنلىقى 4 سانتىمېتىر بولۇپ ، ھەممە تەرىپىدىن ھازىرقى قۇلۇ-
لىدىن مۇتلەق پەرقسىز (رەسىمگە قاراڭ) كىچىك بالىلارمۇ
پەرق ئېتەلەيدۇ

ئاچچىغ تاغدىن ئېلىپ كېلىنگەن چوڭراق بىر پارچە قارا
كۆكۈچ ئۇيۇل تاشتا 10 غا يېقىن تاشقا ئايلىنىپ كەتكەن كىچىك
قۇلۇلىلەر بولۇپ ، بىر قاراپلا قۇلۇلىلەرنى ئېنىق كۆرگىلى
بولىدۇ. بۇ كىچىك قۇلۇلىلەر يۈزدەيۈز تاشقا ئايلىنىپ بىر
پۈتۈن ئۇيۇل تاش بولۇپ كەتكەن ، تاشتىن ـ تاشقا ئايلانغان
قۇلۇلىنى ئاجرىتىپ ئېلىش مۇمكىن ئەمەس . ئىككى جايدا ئۇچ-
رىتىلغان تاشقا ئايلانغان قۇلۇلىلەرنىڭ چوڭ ـ كىچىك بولۇشى-
دىن قارىغاندا ، گۇما ناھىيە سانجۇ تاغ تىزمىلىرى قەدىمكى
زاماندا چوڭقۇرراق دېڭىز ئوقۇرلىرى بولسا كېرەك

ھەممىگە ئايانكى ، قۇلۇلە ، سۇدا ياشايدىغان ، يەنە كېلىپ
دېڭىزدا ياشايدىغان سۇ ھايۋىنى . بۇ ئەمەلىيەت دېمەك ، ئىنسان-
لار ھازىر ياشاۋاتقان يەر شارىدا مىليون يىللار مابەينىدە نەچچە
قېتىم چۆكۈش ، بەزى جايلىرى كۆتۈرۈلۈش نەتىجىسىدە ، دې-
ڭىزلار قۇرۇقلۇقتا ، قۇرۇقلۇقنىڭ دېڭىزلارغا ئايلانغانلىقىنىڭ
راستلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ بىراق ، بىز يۇقىرىدا تونۇشتۇرغان

تاشقا ئايلانغان قۇلۇللەر ، قەدىمى يەر شارى ئۆزگىرىشلىرىنىڭ ئەڭ كىچىك مىسالى ئەلۋەتتە . تارىخىي رىۋايەتلەر تەرىقىسىدە، (ئىنجىلدا) سۆزلىنىدىغان «نوھ پەيغەمبەر زامانىسىدا زېمىننى سۇ بېسىپ كەتكەن ، نوھ پەيغەمبەر قاتارلىقلار كېمە ئۈستىدە هايات قالغان . . .» قاتارلىق بايانلارمۇ ، ئاشۇ خىلدىكى يەر شارى ئۆزگىرىشلىرىنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن قەدىمى ئىشلار خاتىرىسى بولسا كېرەك .

چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇكى ، نېفىتنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ ، يىراق قەدىمدە بولۇپ ئۆتكەن يەر شارى ئۆزگىرىش ھەرىكەتلىرىدە ، ئەسلى دېڭىز - ئوكيانلاردا ياشاۋاتقان مۆلچەرلىگۈسىز كۆپ سۇ هايۋانلىرىنىڭ غايەت زور توپا قاتلىمىدا بىراقلا بېسىلىپ قېلىپ (دېڭىزلار قۇرۇقلۇققا ئايلىنىپ كەتكەندە) ئېنېرگىيە چۆكۈندىسى ھاسىل قىلغانلىقىدىن پەيدا بولغان . تاش كۆمۈرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىمۇ ، دەل يۇقىرىقىدەك يەر شارى قاتلاملىرىنىڭ ئۆزگىرىش ھەرىكىتىدە ، قۇرۇقلۇقتىكى چەكسىز ئورمانلارنىڭ بىراقلا توپا - تاش ئاستىدا بېسىلىپ قېلىپ ، مىليون يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بىوگېنىك كۆندە كۆمۈرگە ئايلانغانلىقى ئەلۋەتتە چۈشىنىشلىك .

ئىزاھلار

① «ئەدەبىي تەرجىمىلەر» ژۇرنىلى 1993 - يىل 5 - سان ، 35- ، 36 - بەتلەرگە قارالسۇن .

AltunOq

مەسئۇل مۇھەررىر : ھەنىپە ئابدۇللا
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ئەكبەر سالىھ
مەسئۇل كوررېكتور : ئۆمەرجان مۇھەممەت

خوتەندىكى قەدىمكى ئىزلار

تۈزگۈچى نىزامىدىن توختى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى خۇاچېڭ يەن ـ تېخنىكا باسما كەسپى چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى 1168 × 850 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 3.375
2002 ـ يىل 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2002 ـ يىل 1 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 3000 —— 1
ISBN7—228—06835—1/K・973
باھاسى : 6.00 يۈەن